

מבצע ה"קינדרטרנספורט" להצלת ילדים יהודים באירופה

יהודית תידור באומל

"פליטה אני, וכן גם אתה, את ואתם אם כך יכתיבו הנסיבות. אלה הם חיי הישרדות מוזרים, נטולי זוהר, משפילים לעתים, שיש להתמודד אתם בדרך הטובה ביותר. זהו מצב שרצוי להשתחרר ממנו מהר ככל האפשר".ⁱ הדברים הללו שאמרה זמן רב אחרי תום מלחמת העולם השנייה מי שהיתה לפניו ילדה פליטה בבריטניה, מבטאים את מהותה של חוויית הפליטה בכלל ואת חוויית הילד הפליט בפרט. "מוזר", "משפיל", "נטול זוהר", וחשוב מכל – ה"הישרדות", מילה שבדרך כלל מתקשרת עם מי שסבלו את תלאות השואה באירופה הכבושה ולא עם הפליטים שעלה בידם לצאת מארצות שהיו בשליטה נאצית – גרמניה, אוסטריה וצ'כוסלובקיה - קודם שפרצה המלחמה. את הדברים האלה אמר מי שניצל בתור ילד באחד ממבצעי ההצלה הגדולים ביותר בתקופת השואה, מבצע מקיף ומוצלח שהיה בעל אופי ייחודי. ואף-על-פי שזכו לחסדו של הוד מלכותו בבריטניה, ובסופו של דבר ניצלו חייהם, היתה חוויית ילדותם, כפי שהעידו רבים מן הילדים שהשתתפו במבצע הזה, "מוזרה" ו"משפילה".

בעשורים הראשונים שלאחר מלחמת העולם השנייה נדחק המחקר על פליטי הנאציזם, ילדים ומבוגרים כאחד, לקרן זווית לטובת מחקרים בנושאים שנחשבו מרכזיים יותר בחוויית השואה ועל כן ראויים להתעניינות מחקרית וציבורית. בכלל אלה היו המדיניות האנטי-יהודית של הנאצים, דפוסי הקיום וההישרדות במחנות הריכוז, המנהיגות היהודית ותנועות המרד ובשלב מאוחר יותר – חיי היומיום תחת השלטון הנאצי. פעמים רבות לא ראו בסוגיית הפליטים סוגיה כל עיקר שהרי הם יצאו בדרך כלל מאירופה לפני פרוץ המלחמה. מראשית שנות השבעים ואילך, עם פתיחתם של ארכיונים ממשלתיים שהתייחסו לתקופת המלחמה בארצות השונות, נדונה סוגיית הפליטים בתוך מסגרת רחבה יותר שעסקה בניסיונות ההצלה שנעשו בארצות שונות ובכללן ארצות-הברית, בריטניה וארץ-ישראל בתקופת המלחמה ולפניה. אך גם במקרים אלה לא הזכירו ההיסטוריונים כמעט את העובדה שקרוב ל-12,000 ילדים, יהודים ונוצרים שהוגדרו "לא-ארים", הובאו בגפם לבריטניה, ארצות-הברית, שווייץ ושוודיה באמצעות תכניות להצלת ילדים שפעלו לפני פרוץ המלחמה וניצלו.ⁱⁱ בין דצמבר 1938 לאוגוסט 1939 הוצאו קרוב ל-3,000 ילדים נוספים ממרכז אירופה והובאו אל ארצות שנכבשו מאוחר יותר בידי הנאצים כגון בלגיה, צרפת והולנד ורבים מהם נרצחו בידי הנאצים במהלך המלחמה.ⁱⁱⁱ

סוזי אדלר*¹ היתה אחת מתוך קרוב ל-10,000 ילדים יהודים וילדים נוצרים לא-ארים ממרכז אירופה שמצאו מקלט בבריטניה בין דצמבר 1938 לספטמבר 1939. רוב הילדים באו מגרמניה והשאר, כמו אדלר, הגיעו מאוסטריה או צ'כוסלובקיה. כמעט כולם הגיעו במסגרת "משלוחי הילדים" – ה- kindertransports – קבוצות שכללו בין עשרה ל-500 ילדים שהגיעו לבריטניה בלוויית מטפלים, עובדים סוציאליים ומחנכים. שוב ושוב חזרו מקצת המלווים לאירופה הנאצית כדי להביא עוד קבוצות ילדים לחוף מבטחים. מקצת המלווים ניצלו מאחר שהמלחמה מצאה אותם בבריטניה. אחרים נתפסו עם פרוץ המלחמה בשטחי הכיבוש הנאצי ונשארו שם בכל ימי המלחמה ורבים מהם נספו.

הרקע לתכנית למשלוחי הילדים

האוכלוסייה היהודית בגרמניה בשנת 1933 היתה בעיקרה מבוגרת, על-אף שחמישית ממנה כמעט היו ילדים ובני נוער. מתוך אוכלוסייה יהודית כוללת של 503,000 נפש ב-1933 היו 21% בני למטה מ-21, בשעה ש-40% היו בני למעלה מ-40.^{iv} בין השנים 1933-1938 היה מספרם של היהודים הגרמנים הצעירים פחות מ-16% מכלל האוכלוסייה היהודית, עקב שיעור הגירה גבוה ושיעור ילודה נמוך.^v המגמה הזאת החרפה בעקבות אוירת האפליה האנטי-יהודית ששררה בגרמניה באותם ימים וחוקים שכוונו נגד ילדים יהודים כגון חוק הנומרוס קלאוזוס שנחקק ב-25 באפריל 1933 (וקבע שמספר התלמידים היהודים בבתי-ספר גרמנים לא יעלה על שיעור כולל של 1.5% מכלל התלמידים).^{vi} ב-1933 ו-1934 הועברו שני בתי-ספר מגרמניה לאנגליה בשלמותם – בנס קורט (Bunce Court בקנט, ובית-ספר לבנים באלג'ין (Elgin)), וכך נתאפשר לכמה מאות ילדים יהודים מגרמניה להוסיף לשקוד על השכלתם בעולם החופשי.^{vii} ועל-אף שהתכנית החינוכית היתה חדשנית לא היה בכוחה לפתור את בעייתם של עשרות אלפי הילדים היהודים שביקשו לצאת מגרמניה הנאצית. הבעיה הוחרפה מ-1936 ואילך כשצומצם מספרם הרב של הפטורים מחוק הנומרוס קלאוזוס והילדים היהודים הופרדו חוקית מחבריהם הארים בבתי-הספר הגרמניים. האפליה, שהיתה קיימת עוד קודם לכן, קיבלה עתה גושפנקה רשמית. הילדים נחשפו להגבלות משפילות כגון איסור על השתתפותם באירועי ספורט ובתחרויות; הם נאלצו לשבת בשורת הספסלים האחרונה בכיתה והיו קרוב להתעללות נפשית לסוגיה הן מידי חבריהם הארים והן מידי המורים. היו ילדים שהגיעו לידי משבר והתאבדו.^{viii} בעקבות זאת גבר והלך העניין בתכניות שיאפשרו לילדים יהודים בגיל בית-הספר לעזוב את גרמניה, גם אם יצטרכו לצאת ללא הוריהם.

* המאמר לקוח מהספר **האזהבת והאהובה** הכולל גם את יומנה של סוזי אדלר, ילדת ה"קינדרטרספורט".

ליל הבדולח – נקודת המפנה

בשלהי קיץ 1938 הבחינו הארגונים היהודיים בבריטניה שפעלו למען הפליטים בגידול במספר הילדים היהודים שהגיעו לאנגליה בלא הוריהם. הסיבות לכך היו מגוונות, החל מן ה"אנשלוס" – "איחוד" גרמניה ואוסטריה שהתבצע במרס 1938 – וכלה בצעדים אנטי-יהודיים חדשים שהוצאו אל הפועל בגרמניה מיוני 1938 ואילך. הארגון הראשון שחש בשינוי היה הוועדה המשותפת למתן עזרה לילדים (Children's Inter-Aid Committee) שנוסדה ב-1936 כדי להביא ילדים יהודים וילדים נוצרים לא-ארים מגרמניה לבריטניה.^{ix} ארגונים אחרים שפעלו למען הפליטים בבריטניה נשאו בנטל הכלכלי של תמיכה בכמה עשרות ילדים שהגיעו בגפם לבריטניה בקיץ 1938. בכלל אלה היו הקרן הבריטית המרכזית למען יהדות גרמניה (Central British Fund for German Jewry), הוועדה לפליטים יהודים (Jewish Refugees Committee), והמועצה למען יהודי גרמניה (Council for German Jewry).

"ליל הבדולח" היה נקודת המפנה שהביאה לבסוף לגיבוש תכנית להצלת ילדים פליטים מאירופה הנאצית. במרחץ הדמים שהתחולל בלילה שבין 9 ל-10 בנובמבר 1938 איבדו את חייהם למעלה מ-100 יהודים, ולמעלה מ-30,000 נעצרו ונשלחו לבתי סוהר ומחנות ריכוז; יותר מ-2,000 בתי כנסת ובתי קהילה יהודיים נהרסו ולפחות 7,500 חנויות של יהודים נשדדו וחלונותיהן נופצו. ימים ספורים לאחר הפוגרום החלו הורים נסערים בכל רחבי הרייך השלישי לחפש דרכים להוציא את ילדיהם מאירופה הנאצית כדי להצילם מאימי העתיד. רבים היו עתה מוכנים לשלוח את ילדיהם מחוץ לרייך ללא ליווי, לבתי ילדים או למשפחות אומנות, על-אף שקיוו לשוב ולהתאחד עמם בסופו של דבר במקלט בטוח. עכשיו התעורר הצורך למצוא ארצות שיהיו מוכנות לקבל את הילדים, ובתי ילדים ומשפחות אומנות בארצות המקלט.

מדוע בריטניה הגדולה?

בשבועות שלאחר ליל הבדולח התנהלה פעילות דיפלומטית ענפה ברחבי העולם בעניין הפליטים. בלחצם של ארגוני פנים-ארציים שונים, אך גם מתוך מודעות לצורך לשמור על חוקי ההגירה האמריקאיים, חתם הנשיא האמריקני פרנקלין דלנור רוזוולט על צו נשיאותי שהתיר לאלפי מבקרים מגרמניה להוסיף לשהות בארצות-הברית יותר מן התקופה שאושרה להם בוויזה. מדינות אחרות, שגם הן היו נתונות ללחץ מוסרי, העדיפו להתמקד בילדים ולא במבוגרים, ויצאו בהצהרות בעניין תכניות חדשות שיתירו כניסה לילדים נרדפים מן הרייך השלישי. ממשלת צרפת הצהירה שתתיר כניסה ל-200 ילדים פליטים בחודש שיהיו בטיפול של ארגון אוז"ה (OSE - Oeuvre de Secours aux Enfants), וארגון יהודי עבור ילדים מגרמניה וממרכז אירופה (Comité Israelité pour les enfants venant d'Allemagne et)

(de l'Europe Centrale). שווייץ הסכימה לקבל ילדים והטיפול בהם נמסר לארגון שווייצרי של עזרה ליהודים (Comité Suisse d'aide aux enfants d'émigrés). גם הולנד הסכימה לקבל מספר לא מוגדר של ילדים פליטים. העדפתם של ילדים על פני מבוגרים נבעה הן מסיבות רגשיות והן מסיבות מעשיות; הילדים לעומת המבוגרים עוררו מיד תגובה הומניטרית; הילדים לא התחרו בשוק העבודה הקשה בתקופה של שפל כלכלי; הילדים נחשבו לסתגלנים יותר מפליטים מבוגרים משום שהיו מסוגלים ללמוד את השפה ואת המנהגים המקומיים.

מיד אחרי ליל הבדולח התגייסו הארגונים היהודיים בבריטניה, כפי שעשו ארגונים יהודיים בארצות אחרות, כדי להפעיל לחץ פוליטי על הממשלה כדי שזו תתיר כניסה של פליטים מן הרייך השלישי. ואולם המצב בבריטניה היה שונה מעט מן המצב במדינות אחרות כגון צרפת, שווייץ והולנד, לנוכח העובדה שהחזיקה בידה מפתח פוליטי חשוב לפתרון בעיית הפליטים היהודים: המנדט בארץ-ישראל. קרועה בין הלחץ הבין-לאומי לפתוח את שערי ארץ-ישראל לפליטים היהודים למדיניות השוטפת של משרד החוץ והמושבות לרצות את הערבים, החלה ממשלת הוד מלכותו לחפש פשרה לבעיית הפליטים שלא תפגע במצב העדין במזרח התיכון. מהותה של הפשרה הזאת התבררה ב-15 בנובמבר, 1938, בפגישה של המשלחת של המועצה למען יהודי גרמניה עם ראש הממשלה נוויל צ'מברלין. הלורד הרברט סמואל, דובר המועצה בישיבה הזאת, הציע אסטרטגיה שונה מתוך הכרה שלא צעדים דיפלומטיים בהקשר לממשלת גרמניה ולא מדיניות של "דלת פתוחה" בעבור כל הפליטים היהודים הגרמנים הם בני ביצוע.^x לנוכח הדחיפות שנוצרה בעקבות ליל הבדולח האיץ בממשלת בריטניה לשקול להתיר למספר רב של ילדים ובני נוער עד בני 17 להיכנס לבריטניה לתקופה בלתי מוגבלת. סמואל הצהיר שהארגונים היהודיים ידאגו לערביות שלא שולמו על הילדים האלה כספים ציבוריים, ושהילדים יקבלו חינוך והכשרה מתוך הסכמה שבסופו של דבר, כשהיה הדבר אפשרי, ישובו לארץ הולדתם.^{xi}

פחות מעשרים וארבע שעות לאחר מכן התכנס הקבינט הבריטי כדי לדון בכמה סוגיות דחופות, ובכללן הביקורת האמריקאית הגוברת על מדיניות הפיוס של ראש הממשלה, נוויל צ'מברלין. ראש הממשלה, שציין שניתן להשיב את מעמדה הבין-לאומי של בריטניה אם זו תנקוט עמדה מובילה וחיובית בסוגיית הפליטים, האיץ במשרד הפנים, החוץ והמושבות להכין טיוטת הצהרה ברוח זו. הוא אמר לשר הפנים שאחת האופציות העומדות לפנייהם מבוססת על מתן היתר להשתמש בבריטניה כמקלט זמני, קטגוריה שלא הוזכרה כלל בחוקי ההגירה הקיימים.^{xii}

הודעת הסוכנות היהודית לארץ-ישראל בעניין הצורך במציאת פתרון לבעיית הפליטים הוסיפה עוד סיבוך. כמה ימים לאחר ליל הבדולח דרשה הסוכנות היהודית להעלות מיד 100,000 יהודים פליטים מגרמניה, וזמן קצר לאחר מכן הציעה תכנית להבאת 10,000

ילדים יהודים פליטים ממרכז אירופה לארץ-ישראל. הישוב אמור היה לקלוט את הילדים ולהעבירם לטיפולן של משפחות יהודיות שיקבלו תמיכה כספית מן הסוכנות היהודית.^{xiii} דרישות היישוב קיבלו פרסום הולך וגדל בבריטניה ואילצו את ממשלת בריטניה לנקוט עמדה ציבורית פומבית בסוגיית הפליטים. משרד המושבות, שלא הסכים אף לא לאחת מתכניות היישוב, גלגל את הסוגיה הזאת, שהפכה עד מהרה לבעיה בוערת, אל פתחם של משרד החוץ ומשרד הפנים כדי שימצאו פתרון שלא יסכן את קווי המדיניות של מנדט הוד מלכותו. בעקבות זאת נדחקו תכניות היישוב הצדה ועתידים היו להידחות בפומבי בדיון שהתקיים בבית הנבחרים במחצית חודש דצמבר.^{xiv}

בעוד משרדי הממשלה השונים משתדלים להגיע לפשרה שתדרוש יותר ממשרדים אחרים ופחות ממשרדם הם, החלו הארגונים היהודיים להקים את המנגנונים שסייעו להעברת פליטי מרכז אירופה לבריטניה ויטפלו בהם. הגב' בנטוויץ' יזמה את ההצעה להעביר 1,000 ילדים ממרכז אירופה לבריטניה מתוך ניצול המנגנונים של הוועדה המשותפת למתן עזרה לילדים מגרמניה. כיוון שהבינה שהארגונים האלה לא יעמדו בנטל של המספר העצום של ילדים פליטים שצפויים היו להגיע, הקימה יחד עם קבוצת פעילים למען פליטים, שכללה גם חברי פרלמנט, ארגון חדש בשם "התנועה לטיפול בילדים מגרמניה" (The Movement for the Care of Children from Germany). עם התגבשותו של המנגנון הארגוני לשם יישובם מחדש של הילדים בבריטניה, התקיימו מגעים מאחורי הקלעים עם נציגי משרד הפנים כדי לאפשר את הגירתם של מספר גדול של ילדים פליטים מן הרייך השלישי לבריטניה, או לפחות מתן רשות להתיישב בה באורח ארעי.

בבוקר 21 בנובמבר 1938 נפגשו מייסדי התנועה ונציגים של ארגוני יהודיים אחרים למען פליטים עם שר הפנים הבריטי, סר סמואל הור (Hoare), וביקשו ממנו רשמית להתיר את כניסתם של מספר רב של ילדים פליטים לבריטניה. בתשובתו הביע הור את נכונותה של הממשלה להעניק לילדים מעמד של מהגרים-במעבר (transmigration) ומנה את הצעדים שינקוט משרד הפנים כדי להבטיח את העברתם המהירה של הילדים בעד נכסי המנגנונים הביורוקרטיים כדי לקבל אשרות כניסה.^{xv} באותו ערב הצהירה הממשלה רשמית על הצעדים האלה בדיון רחב-היקף שנפתח בבית הנבחרים בעניין בעיית הפליטים. בזמן הדיון הודיע שר הפנים פומבית שממשלת בריטניה תהיה מוכנה לקבל פליטים מסוימים שבסופו של דבר יהגרו שוב, ובכללם כל הילדים שהחזקתם תובטח על-ידי ארגונים וולונטריים או תרומות צדקה פרטיות. ניתן יהיה לספק לילדים תעודות מסע במקום דרכונים ואשרות כניסה כדי לפשט את תהליכי ההגירה. הילדים, שיהיו בחזקת מהגרים-במעבר, לא יורשו להיכנס לשוק העבודה, הארגונים שיביאו אותם לבריטניה ישלמו עבור כל הכשרה מקצועית שיקבלו וכשהיו בני 18 או כשתסתיים הכשרתם יהגרו שוב.^{xvi}

על-אף שהמספר של 10,000 ילדים לא הוזכר בזמן הדיון הפרלמנטרי הוא הועלה בפגישות אחרות כמשקל נגד להצעת היישוב לאמץ 10,000 ילדים יהודים מגרמניה. במקום להתיר ל-10,000 ילדים יהודים להיכנס לארץ-ישראל ולהוסיף שמן למדורת הזעם של הערבים, תתיר ממשלת הוד מלכותו את כניסתם לבריטניה של מספר זהה של ילדים במעמד של מהגרים-במעבר ותסכל את דרישותיה של הסוכנות היהודית. ככה נולדה תכנית משלוחי הילדים.

בעוד הארגונים היהודיים זועמים על ממשלת בריטניה שדחתה את הצעותיהם, החלו הארגונים להצלת הילדים בבריטניה להקים את המנגנון הדרוש לטיפול בילדים עם הגעתם. איש מן הצדדים לא ידע שהם מצילים למעשה את חייהם של קרוב ל-10,000 ילדים יהודים וילדים נוצרים לא-ארים (על-פי ההגדרה הנאצית). בעיניהם היה מדובר כאן רק בהרחקתם של הילדים הללו מרדיפה חברתית, חוקית וכלכלית, והם נתנו רק מעט את דעתם על סוגיות כגון שמירה על זהותם הדתית והלאומית. "הצלה" באותה העת פירושה היה הצלה מעוני ומאפליה ולא מעינויים וממוות. גם בן-גוריון, יושב-ראש ההנהלה הציונית והסוכנות היהודית, ראה את הדברים כך והצהיר ב-1939 לאמור, "אם אני אדע שאפשר להציל את כל ילדי גרמניה על ידי העברתם לאנגליה, ורק מחציתם על ידי העברתם לארץ-ישראל, אני אבחר בדבר השני כי לפנינו לא רק חשבון הילדים האלה, אלא חשבון היסטורי של עם ישראל".^{xvii} ואולם העניין לא היה בידיו של בן-גוריון ולא של הסוכנות היהודית אלא בידיה של התנועה לטיפול בילדים מגרמניה, שהיתה עסוקה בחיפוש אחר מימון כדי להבטיח את רווחתם של הילדים ואת חינוכם בעת שהותם בבריטניה.

מימון וחוקיות

אחת המשימות הראשונות שעמדה לפני התנועה לטיפול בילדים מגרמניה היתה גיוס הכספים הדרושים להעברת הילדים. בתחילה נתקבלו הכספים שנדרשו כדי להבטיח את הטיפול בילדים ואת רווחתם בבריטניה מתרומות פרטיות וממענק קרן לורד בולדווין (Boldwin). ואולם עם חלוף הזמן השתנו דרישותיה של הממשלה והיא תבעה שהערבים ישלמו ערבות בסכום של 50 לירות סטרלינג עבור כל ילד כדי לכסות את עלויות הגירתם מחדש של אותם ילדים שהגיעו אחרי 1 במרס 1939.^{xviii} במקרה שהילדים לא יהגרו מסיבה כלשהי יוחזר העירבון לערב. עניין העירבון עורר זעם רב מפני שהיה בו יסוד של אפליה חברתית-כלכלית שהפריד בין הילדים הפליטים, שכן העניק עדיפות לילדיהם של משפחות אמידות שלמשפחותיהם היו בדרך כלל מכרים או בני משפחה בבריטניה שיכלו לעמוד בתשלום הסכום הזה. בעקבות זאת הסכימה קרן לורד בולדווין באפריל 1939 לשלם עירבון בעבור ילדים שלא היו להם ערבים, או בעבור מי שהערבים שלהם לא יכלו לעמוד בתשלום הסכום הזה. באותם הימים היו 50 לירות סטרלינג, כנדרש בעירבון, סכום ניכר בעבור

האנגלי הממוצע לנוכח העובדה שב-30 בספטמבר 1938 התקיימו פחות מ-96,000 בני אדם בבריטניה מכלל אוכלוסייה של 46,000,000 נפש על הכנסה שנתית שעלתה על 2,000 לירות סטרלינג. אם לתמצת את הדילמה הכספית, הרי לנוכח העובדה שב-1939 היה מחירה של כיכר לחם של שני קילוגרמים בבריטניה 8.5 פני, היתה עלות החזקתו של ילד פליט שווה לכשני טונות (2,558 קילוגרמים) לחם.^{xix}

נוסף על ההתחייבות הכספית עסקה התנועה לטיפול בילדים מגרמניה בסוגיות החוקיות של העברת הילדים לבריטניה. ההנחה היתה שרוב הילדים ישובו ויהגרו כשהיו בני 18, אבל היה צורך לבחון ולהבטיח את מעמדם החוקי בזמן שהותם. ועל-אף העובדה שרוב הילדים הובאו לבריטניה בחסותה של התנועה לטיפול בילדים מגרמניה, לא היה ארגון זה האפטרופוס החוקי שלהם. למעשה לא היה להם אפטרופוס חוקי עד שהתמנה הלורד גורל (Gorell) לתפקיד הזה ב-1944.^{xx}

היעדר אפטרופוסות והרגשות ההומניטריים הטבעיים שעוררו היתומים הרבים שהגיעו במשלוחים הראשונים עוררו סוגיה נוספת הקשורה למעמדם החוקי של הילדים בבריטניה: שאלת האימוץ. בפברואר 1939 הצהיר שר הפנים, סר סמואל הור, שאימוץ ילדים שלא התאזרחו אינו חוקי.^{xxi} ומאחר שבבריטניה לא ניתן היה לאזרח קטינים, היה פירושה של ההצהרה הזאת של שר הפנים למעשה שלא ניתן לאמץ שום ילד פליט.^{xxii} ואולם ככל שנמשכה המלחמה הגיע עוד ועוד מידע על גורלם של היהודים באירופה הכבושה, והיה ברור שילדים רבים שהניחו מאחוריהם הורים הם עתה יתומים. נושא האימוץ זכה אפוא לבחינה מחדש ולבדיקה מדוקדקת.

המקרה של רות הוטמן שהגיעה מווינה כילדה ב-1938 היה אחד המקרים הראשונים, אם לא הראשון, שעמד למבחן. בזמן המלחמה קיבלו הוריה האומנים אישור מן הצלב האדום הבריטי על מותם של הוריה בריגה. חרף הקשיים הכרוכים בכך החליטו הוריה האומנים לאמצה. ב-1944, לאחר ריאיון עם שר הפנים הרברט מוריסון (Morrison), הותר לרות הוטמן להתאזרח ולהוריה האומנים – לאמצה. באותה עת היתה רות בת אחת-עשרה.^{xxiii}

צעדים ראשונים

קודם שהביאו את קבוצת הילדים הראשונה לאנגליה החליטו ארגוני הפליטים להעריך את מצבם הכללי של ילדים פליטים בהולנד, בגרמניה ובאוסטריה. בו בזמן התכוונו להודיע לאנשים ולארגונים באירופה שטיפלו בפליטים להתחיל בהכנות להעברתם של הילדים לנמל ידידותי. ב-25 בנובמבר 1938 נסע פרופסור נורמן בנטוויץ' (Bentwich), שהיה פעיל למען הפליטים, להולנד כדי להיפגש עם דוד כהן, יושב-ראש הוועדה ההולנדית לפליטים כדי לדון בסידורי נסיעתם של הילדים. בעקבות הפגישה הזאת החליט בנטוויץ' שילדים מעטים בלבד שכבר נמצאים בהולנד הם מקרים דחופים וחובה להתחיל להוציא את הילדים מגרמניה,

אוסטריה וצ'כוסלובקיה. שבוע אחר כך נפגש בנטוויץ' עם גרטרודה וייסמולר-מאיר (Wijssmuller-Meijer), נוצרייה הולנדית שכבר פעלה זמן רב למען הפליטים, כדי להכין את הקרקע למבצע ההצלה. מיד לאחר הפגישה הזאת יצאה וייסמולר לאוסטריה כדי להסדיר את העברתה של קבוצת הילדים הראשונה, שמנתה 600 ילדים, להולנד. לאחר פגישה עם אדולף אייכמן שהתקיימה ביום שני, 5 בדצמבר 1938, קיבלה וייסמולר רשות להוציא את הקבוצה מאוסטריה בדרכה להולנד. בסופו של דבר הפליגו 500 ילדים לאנגליה בספינה "דה פראג".^{xxiv} העיתונות האנגלית דיווחה שראש ממשלת הולנד, ד"ר קולין (Dr. Colijn), הצהיר, על-פי המסורת ההולנדית של מתן מקלט לפליטים הסובלים מרדיפה דתית וגזעית, שארצו תהיה מוכנה להעניק מקלט ארעי לילדים ולמהגרים-במעבר. סידור כזה היה נוח לארגוני הפליטים של היהודים האנגלים, שחשו שהדרך הטובה ביותר להוצאתם של הילדים מגרמניה ומאוסטריה היא דרך הולנד.^{xxv}

עכשיו היו צריכים לקשור קשר ישיר עם ארגוני רווחה חברתית וארגונים שפעלו למען פליטים יהודים בגרמניה ובאוסטריה. לשם כך נסעו דניס כהן ורעייתו, שהיו חברים פעילים במחלקת ההגירה של הוועד היהודי למען הפליטים, לברלין ולווינה מטעם התנועה לטיפול בילדים מגרמניה. הם התקשרו לממשלת גרמניה ולארגונים היהודיים המרכזיים שהיו אחראים לבחירת הילדים – ה-Reichsvertretung בגרמניה, וה-Kultusgemeinde באוסטריה. הוסכם על קיום נוהל רשמי עם הארגונים האלה והמשלוחים הראשונים אורגנו. וכך נעשו הצעדים הראשונים להעברתם של כמעט 10,000 ילדים פליטים לבריטניה הגדולה. נסיעתם של בנטוויץ' וכהן לאירופה כוננה את הבסיס למשלוחי הילדים שעמדו לחצות את הגבול מגרמניה ומאוסטריה להולנד פעמיים בשבוע לפחות.

הארגונים להצלת ילדים פליטים

הארגונים האנגליים היהודיים למען פליטים עסקו בלהיטות בהבאתם של ילדים רבים ככל האפשר על-פי התנאים שקבעה ממשלת בריטניה. לעתים היו נלהבים כל-כך עד שבזמן כלשהו עסקו חמישה ארגונים יהודיים שונים בפרויקט אחד. ואלה הארגונים: הוועדה המשותפת למתן עזרה לילדים ויורשתה – התנועה לטיפול בילדים מגרמניה, מועצת בני ברית לילדים פליטים, ועד מגבית הנשים (The Women's Appeal Committee) ומועצת החירום הדתית של הרב הראשי (The Chief Rabbi's Religious Emergency Council)^{xxvi}. על אלה נוספו גם ארגונים לא-יהודיים שפעלו למען הפליטים. שפע הארגונים הוליד בלבול בקרב ממשלת בריטניה ובריטים אוהדים, יהודים ולא יהודים כאחד, ובקרב ארגוני הפליטים עצמם. גם לאחר מיזוג הוועדה המשותפת עם התנועה לטיפול בילדים מגרמניה עדיין היתה חפיפה גדולה בין הארגונים השונים.

בני ברית, ארגון יהודי שפעל לקידום ענייני היהודים ועקרונות ההומניות, טיפל בילדים פליטים עוד לפני ליל הבדולח ועבד בשיתוף עם הוועדה המשותפת ואחר כך עם התנועה לטיפול בילדים מגרמניה. הארגון עסק בעיקר בהשמת ילדים פליטים לאחר הגעתם ולשם כך החזיק הוסטלים באזור לונדון. עם פרוץ המלחמה טיפל הארגון ב-891 ילדים – 416 מהם אוכסנו בהוסטלים האלה, 85 סובסדו בעת שהותם אצל משפחות אומנות, ו-390 חיו אצל משפחות אומנות בלא סבסוד או נלקחו בידי מי שערבו להם.^{xxvii}

הוועדה המשותפת, קבוצה שכללה נציגים מארגונים יהודיים ולא-יהודיים כאחד, היתה הארגון המרכזי שפעל למען ילדים פליטים עוד לפני ליל הבדולח. לפיכך הוסמך בידי משרד הפנים להנפיק את תעודות המסע שהחליפו את הדרכונים ואשרות הכניסה למהגרים-במעבר הצעירים. הוועדה המשותפת טיפלה בילדים יהודים וילדים נוצרים לא-ארים מגרמניה ומאוסטריה, הביאה אותם לבריטניה ופיקחה על השמתם. הארגון נתמך בתרומות של בתי כנסת, תרומות פרטיות וקרנות שהוקמו בידי מגבית הנשים למען ילדים ונשים גרמנים ואוסטרים.^{xxviii}

התנועה לטיפול בילדים מגרמניה הוקמה במקורה לאחר ליל הבדולח ונקראה בשמות שונים. במרס 1939 נקראה רשמית התנועה למען ילדים פליטים (Refugee Children's Movement, RCM). בראש התנועה עמדה אישיות ציבורית מקומית כפי שהיה בארגוני פליטים לא-סקטוריאליים רבים בבריטניה ובארצות הברית, ולא קבוצה של פעילים יהודים למען הפליטים. יושב-ראש חבר הנאמנים של התנועה היה המשורר הלורד גורל, שר לשעבר בממשלת הוד מלכותו, חייל ומחנך, שנתבקש בידי הארכיבישוף מקנטרברי לקבל עליו את התפקיד. סר צ'רלס סטיד (Stead), פקיד ממשלתי בדימוס ששירת בהודו, התמנה למנהל בפועל (בשכר) במרס 1939. סטיד לא היה שבע רצון מן התפקיד ועם פרוץ המלחמה התפטר. במקומו מונתה מזכירת התנועה, דורותי הרדיסטי (Hardisty), שהיתה, באופן לא רשמי, המנהלת בפועל במשך כל שנות המלחמה.^{xxix}

עד מהרה היתה התנועה למען ילדים פליטים לארגון המרכזי שעסק בעניין הילדים הפליטים בבריטניה. הוועד המרכזי שלה דאג לקבל את פני הילדים עם הגעתם לאנגליה, סייע בהקמת מחנות מעבר שהועברו אליהם רבים מן הילדים, יידע את הוועדות המקומיות בדבר מועד הגעתם של הילדים ובדק את מגורי הילדים מעת לעת. התנועה ערבה למשרד הפנים שהילדים לא יהפכו לנטל על הציבור, וגם ניהלה כרטסת ובה רישום הנתונים האישיים של כל ילד וילד והערות באשר למצב בריאותו, חינוכו ורווחתו.^{xxx}

ב-1939 הגיעו לבריטניה מספר רב של ילדים. ה-RCM נאלץ לבזר את הארגון ולהקים ועדות מקומיות שקיבלו עליהן רבות מן המשימות הללו. הוועדות המקומיות גם מצאו בשביל ילדים שלא שולם בעבורם עירבון, פיקחו על הילדים בבתי אומנים ובהוסטלים, ארגנו את החינוך הדתי באמצעות תכתובת במידת הצורך וארגנו הכשרה מקצועית לבני נוער. רשימה

של ועדות בערי השדה בבריטניה הגדולה שנערכה לאחר פרוץ המלחמה כוללת 65 ועדות ב-45 אזורים באנגליה, ויילס, סקוטלנד, צפון אירלנד ואירלנד החופשית. במקומות רבים פעלו ועדות יהודיות ולא-יהודיות ובמקומות שהיתה בהם ועדה אחת בלבד הוקמו ועדות משנה לענייני דת כדי להסדיר את חינוכם הדתי של הילדים. בשיא פעילותו כלל ארגון ה-RCM 175 ועדות מקומיות ברחבי בריטניה ואירלנד.^{xxx1}

עד מגבית הנשים, עסק בעיקר בגיוס תרומות והשמת ילדים. מבחינה פיננסית היה הוועד חלק מן המועצה למען יהדות גרמניה; בין השנים 1936-1939 גייס הוועד למעלה מ-250,000 לירות סטרלינג ששימשו למימוןם של ילדים פליטים.

מועצת החירום הדתית של הרב הראשי היתה שונה משאר הארגונים שפעלו למען ילדים פליטים, שכן היא טיפלה בעיקר במגזר אחד של ילדים פליטים – אורתודוקסים וחרדים. הארגון נוסד בשנת 1938 בחסותו של הרב הראשי לבריטניה, והיה בבחינת מיזוג וניגודיות גם יחד. מנהל הארגון היה הרב שלמה שונפלד, אך הוא נוהל בפועל בידי פעיל אגודת ישראל, הרי גודמן, ונתמך בידי הארגון הציוני הדתי המזרחי יחד עם אגודת ישראל, שהיתה תנועה אנטי-ציונית. בשנות המלחמה לא נקטה המועצה עמדה בנושאים ציוניים וכך אפשרה לחברי אגודת ישראל ותנועת המזרחי לעבוד יחדיו. המועצה, שנוסדה תחילה כדי לספק מזון כשר לבתי חולים ובתי יתומים יהודיים בגרמניה, החלה אחרי ליל הבדולח להביא לאנגליה ילדים גרמנים ואוסטרים דתיים.

מזכיר המועצה, הנרי פלס (Pels), עקף את הארגונים הקיימים שפעלו למען פליטים יהודים, וקיבל מגרמניה רשימות של המקרים הדחופים וניהל משא-ומתן עם משרד הפנים כדי להשיג להם אשרות כניסה. המועצה, שעסקה בלעדית כמעט בילדים שמשפחותיהם יכלו לממן את הוצאות הנסיעה, הביאה גם ילדים שלא היו להם ערבים ולפיכך לא יכלו לשלם לא את הערבויות ולא את דמי הנסיעה. חוץ מפעילות ההצלה היתה המועצה גם אחראית לחינוכם היהודי של הילדים הפליטים.^{xxxii}

בפברואר 1939 הגיש הרי גודמן, נציג המועצה, קובלנה רשמית וטען ששום נציג של היהדות האורתודוקסית לא הופיע לפני המועצה למען יהדות גרמניה. לכן, כך הצהיר, נשלחים ילדים יהודים גם לבתים של לא-יהודים והם חשופים להשפעתן של חברות מיסיונריות. ואף-על-פי ששב והצהיר לפני פורומים רבים של פעילים למען פליטים על דאגתו בעניין הזה התעלמו מתאמי ארגון RCM מן הבעיה של התאמת המשפחה האומנת לילד הפליט מבחינה דתית עקב הדחיפות של מפעל ההצלה. ואולם העניין הזה עמד בניגוד גמור לחוק שהיה קיים בארצות-הברית וקבע שיש לשלוח את כל הילדים הפליטים למשפחות אומנות בנות דתם.

נוסף על משלוחי הילדים שאורגנו בידי הארגונים האלה, הובאו ילדים פליטים ללא ליווי בידי אנגלים בעלי תודעה וממון, שנתנו ערבות מיזמתם בעבור מספר רב של ילדים פליטים, הסדירו בעבורם אשרות כניסה, שכרו מטוסים והטיסו בהם קבוצות ילדים. ג'ין הור (Hoare),

קווקרית שהיתה גם בת דודה של שר הפנים, סר סמואל הור, היתה מן הפעילים הידועים ביותר ואחת מבין כמה פעילים קווקרים שהביאו קבוצות של ילדים פליטים לאנגליה. ועל-אף שהיתה פעילה תמיד בענייני פליטים ודירתה בבלומסברי היתה לעולם גדושה פליטים צעירים, נגע ללבה במיוחד גורלם של הילדים הצ'כוסלובקים, ובעזרת כספים של RIBA (המכון המלכותי של האדריכלים הבריטים) טסה בעצמה לפראג וארגנה את הטסתו של מטוס ילדים לאנגליה.^{xxxiii}

נוסף על הקבוצות שהובאו בידי אנשים פרטיים, קיבלו גם ילדים יחידים חסות והובאו לאנגליה בידי אזרחים בריטים בעלי מצפון. קודם שהחלו הארגונים למען הפליטים לבקש ערבות עבור הילדים, נקטו אנשים פרטיים בגרמניה ובאוסטריה יזמה ופרסמו מודעות בעיתון האנגלי היהודי וביקשו משפחות שהיו מוכנות לקבל את ילדיהם. היו מודעות שפורסמו בידי מכרים בריטים של משפחת הילד או בידי קרובים באנגליה שלא יכלו לשאת לבדם בכלכלת הילד או לאכסן אותו בביתם.

מאמצע 1938 ואילך נעשו המודעות האלה שגרתיות כל-כך עד שה"ג'ואיש כרוניקל" הועיד להן טור נפרד. "אנא עזרו לי להוציא שני ילדים (ילד וילדה) מברלין, בני עשר, משפחה טובה ביותר, מקרה דחוף מאוד"; "איזו משפחה תרצה לקחת אליה ילד יהודי, בן 15, ממשפחה יונאית אורתודוקסית מן המעלה הראשונה, ולתת לו הזדמנות ללמוד מקצוע. האב היה סוחר תכשיטים ונותר עתה ללא פרטה, המקרה דחוף מאוד. הוא יקבל דמי כיס ובגדים".^{xxxiv} לילדים במודעה הראשונה היו סיכויים טובים יותר למצוא נותן חסות מאשר לילד במודעה השנייה, משום שמשפחות העדיפו ילדים צעירים יותר ובנות על פני בנים.

העלות המשוערת בימי טרום המלחמה בעבור אחזקה, חינוך, הכשרה והגירה מחדש לילדים שהובאו לבריטניה לבדם בידי ארגון ה-RCM היה כ-250,000 לירות סטרלינג. רוב האנשים הפרטיים שנתנו חסות לילדים שילמו מכיסם הפרטי בעבור העירבון ואחזקת הילדים, בשעה שהכספים לכלכלתם של הילדים שהובאו בידי ארגון ה-RCM באו מכמה מקורות ובכללם הג'וינט, המועצה הבריטית למען יהדות גרמניה (The British Council for German Jewry), קרן לורד בולדווין, תרומות מחוגי פועלים, בתי-ספר, מופעים למטרות צדקה ותרומות. ממשלת בריטניה העניקה הקלה במסים למי שהחזיק ילדים פליטים כדי להקל על הנטל הכלכלי של משפחות שהציעו בית לילדים. עם פרוץ המלחמה חל שינוי במדיניות הפיננסית של ממשלת בריטניה כלפי הארגונים למען פליטים, ובסופו של דבר נעשתה הממשלה אחראית לשלושה רבעים מעלות ההוצאות בעבור רווחה ומינהל ולכל עלויות אחזקתם של הפליטים הנזקקים.^{xxxv}

הגירה

יומנה של סוזי אדלר כילדה פליטה בבריטניה מתחיל למעשה כאן, לאחר שהיא מתארת את הטרגדיות שפקדו את משפחתה. על-אף שהיא חיה עם משפחה רחוקה אין היא מזכירה ביומן אם שילמו את הערבות שנדרשה בעבור ילדה במעמדה – מהגרת במעבר. במקרים שבהם לא יכלה המשפחה המארחת לשלם את הערבות קיבלה עליה התנועה למען ילדים פליטים אחריות לביצוע הוראות משרד הפנים. אלפי מכתבים שנשלחו הן בידי ההורים באירופה והן בידי הארגונים לרווחה חברתית שניסו למצוא ערבים לילדים הגיעו למשרד הראשי של ה-RCM בלונדון. נוסחם של רוב המכתבים היה דומה: "זאת היידי, והיא בת שתיים-עשרה. למרות שהיא נכה היא עליזה מאוד...". או, "מרטין בן תשע, הוא ילד עדין ואנחנו יודעים שאתם תאהבו אותו...".^{xxxvi} לא כל הילדים מצאו ערבים ובשל היעדר כספים לא ניתן היה להביא לאנגליה רבים מן הפונים שלא היו להם ערבים. ערמות המכתבים, שעם תחילת המלחמה עדיין לא זכו למענה מן המשרד הראשי של ה-RCM, היוו תזכורת קשה לעניין הזה.

הנציגות הארצית של היהודים הגרמנים (Reichsvertretung der Juden in Deutschland), שמשרדה הראשי היה בברלין, היתה אחראית בגרמניה לבחירתם של הילדים היהודים שלא היו להם ערבים. כשפירטו הערבים הפוטנציאלים באנגליה את דרישותיהם באשר לילדים שהם מעוניינים בהם, מסר ה-RCM את המידע למחלקה להגירת ילדים (Kinderabteilung) של הנציגות הארצית ואחר כך ב-1939, לאותה מחלקה באיחוד הארצי של היהודים בגרמניה (Reichsvereinigung) שהחליף את הנציגות הארצית. הוועדות המקומיות של הנציגות הארצית חיפשו אחר ילדים מתאימים. ילדים לא-יהודים נבחרו בידי ה-Paulusbund (ארגון נוצרי ע"ש פאולוס) בברלין. ההחלטה הסופית באשר לבחירת הילדים שיישלו היתה בידי המחלקה להגירת ילדים. עדיפות ניתנה לשתני קטגוריות של ילדים שנחשבו דחופות ביותר: בנים צעירים במחנות ריכוז וילדים שהורה אחד שלהם או שני הוריהם נלקחו למחנה ריכוז או גורשו. קריטריונים דומים ננקטו בוועדת הילדים של הוועדה לפליטים יהודים בהולנד.^{xxxvii}

עובד סוציאלי לשעבר, יהודי שמוצאו מווסטפליה, תיאר את תהליך בחירת הילדים שלא היה להם עירבון בגרמניה: הורי הילדים הגישו לעובד הסוציאלי המחוזי את הבקשות והתצלומים וזה היה מעריך את דחיפות הבקשה. את הבקשות נהגו לשלוח למשרד הראשי בברלין שבו היו מתקבלות אלפי בקשות מדי חודש. ואולם מחמת חוסר כוח אדם בלשכות העבודה הסוציאלית לא הצליחו לטפל בכמות הבקשות האדירה שהתקבלה מדי יום, והורים זועמים ונואשים הגיעו ישירות אל המשרד הראשי.

פעמים רבות באה העקשנות על שכרה. העובד הסוציאלי היה שולה מתוך ערמת הבקשות את בקשתם של ההורים ומטפל בה מיד. השיטה לא היתה היעילה ביותר, אך בנסיבות הללו לא היו בררות רבות.^{xxxviii}

כשנבחרו הילדים למשלוח מסוים נשלחו פרטיהם האישיים ותעודות הבריאות שלהם אל המשרד הראשי של ארגון ה-RCM בלונדון. אל המשרד הזה נשלחו ממרכז אירופה גם רשימות של המקרים הדחופים – בגין סכנת מעצר, מותם של ההורים והיעדר מקור פרנסה. כל התעודות נשלחו לאחר מכן למשרד הפנים שהנפיק אשרות כניסה לילדים. את אלה היו שולחים לגרמניה בדואר אוויר והן נמסרו למשטרת גרמניה. משום מה היו השלטונות הגרמניים מעכבים אצלם את מקצת האשרות ואילו את השאר החזירו לארגונים היהודיים, ואלה מסרו אותם לראשי המשלוחים השונים. אנשים שונים פעלו כמלווי המשלוחים, ממדריכי תנועות נוער לשעבר עד אנשי מקצוע יהודים שהיו עתה מובטלים. בקיץ 1939 עמדו בראש אחד המשלוחים לאנגליה הרב לאו בק ואוטו הירש, ראשי האיחוד הארצי של היהודים בגרמניה.^{xxxix}

הורי הילדים שנבחרו למשלוח קיבלו הודעה בדבר מועד ומקום היציאה וכמות המטען שמותר לכל ילד לקחת עמו – בדרך כלל מזוודה אחת. רוב הילדים לקחו עמם בגדים, ספרים, תצלומי משפחה, יומנים, בובות וחפצים אהובים אחרים. לעתים היה ילד מצליח להבריח סכומי כסף קטנים שהחביא בחפצים חלולים כגון מברשת בגדים, מכלים של משחת נעליים וכיוצא בזה. הורים אחרים השתדלו לתת בידי ילדיהם חפצים שניתן היה להמירם במזומנים במועד מאוחר יותר.

ברלין ופרנקפורט שמשו כנקודות איסוף למשלוחי הילדים. הורים לילדים צעירים העמידו לעתים קרובות פנים שהם נוסעים לאנגליה עם הילדים ורק לפני היציאה ממש סיפרו לילד את האמת. באולם גדול בתחנת הרכבת היה ראש המשלוח קורא את שמות הילדים מתוך הרשימה ובודק את תעודותיהם. באולם הזה נפרדו ההורים מילדיהם מפני שהורים לא הורשו לגשת לרציף. מקצת ההורים לא הסתירו את רגשותיהם ומקצתם התאמצו מאוד להסתירם. אחדים אף הלכו אחרי הרכבת מתחנה לתחנה כדי לנפנף לילדיהם לשלום. קרונות או תאים מיוחדים נשמרו לילדי המשלוח ושומרים נאצים עמדו על המשמר בכל תא ותא.^{xl}

גם הילדים האוסטרים נבחרו בדרך דומה. ילדים יהודים באוסטריה נבחרו בווינה בידי ה-Kultusgemeinde, וילדים לא-יהודים בידי הקווקרים. הקבוצות היו שונות בגודלן וכללו בין 30 ל-500 ילדים ויותר, כמו הקבוצות מגרמניה. בצ'כוסלובקיה טיפלה ועדה קטנה של נציגים אנגלים בפראג בלוגיסטיקה של המשלוחים בגלל היעדר ארגון יהודי מרכזי. חברי הוועדה התקשרו לגסטפו והסדירו את המשלוח. שאר ההליך, ובכלל זה המסלול דרך הולנד, היה זהה אצל כל הקבוצות שבאו משלוש הארצות. אמנם כמה קבוצות ילדים יהודים מפראג יצאו דרך האוויר, אבל הדרך הזאת נחסמה לאחר שהנאצים פלשו לצ'כוסלובקיה ב-15 במרס 1939.^{xli}

חוץ מן הילדים שהגיעו לבריטניה ישירות מארצות הרייך, הגיעה קבוצה קטנה של ילדים יהודים-גרמנים פליטים לבריטניה מזבונשין (Zbonszyn) שבפולין. הקבוצה היתה חלק מ-

15,000 היהודים ממוצא פולני שגורשו מגרמניה ב-28 באוקטובר 1938. הממשלה הפולנית טענה שהיהודים האלה איבדו את אזרחותם הפולנית וסירבה להתיר את כניסתם של רוב בני הקבוצה ושלחה אותם חזרה לשטח ההפקר בגבול פולין-גרמניה. בסופו של דבר מצאו למעלה מ-7,000 יהודים דרך להגיע לזבונשין, עיירה קטנה על גבול פולין, וגרו שם במבנים ששימשו בעבר בתור אורוות והתקיימו על מזון שהבריחו בעבורם ארגוני צדקה. בראשית ינואר 1939 הודיעה הקרן למען פליטים פולנים בבריטניה שייעדה 5,000 לירות סטרלינג להצלתם של ילדים מזבונשין והבאתם לבריטניה ולמתן ערבות להגירתם מחדש במועד מאוחר יותר.

ביום רביעי, 5 בפברואר 1939, הגיעה הקבוצה הראשונה מזבונשין שמנתה 54 ילדים בני שש עד 16 בלוויית גזבר הקרן למען פליטים פולנים. כל הילדים היו ממשפחות אורתודוקסיות ורבים מהם היו חולים, אחד מהם היה חולה כל-כך עד שאושפז בבית החולים. כל הילדים כמעט אמרו שהם מקווים שבסופו של דבר יורשו לעלות לארץ-ישראל. קבוצה שנייה של ילדים הגיעה בראשית אוגוסט 1939, גם היא בחסות הקרן למען פליטים פולנים, והקבוצה האחרונה, שמנתה 70 מילדי זבונשין, הגיעה לבריטניה ב-29 באוגוסט, שלושה ימים לפני פרוץ המלחמה, בלוויית שלוש אחיות יהודיות מפולין. רוב הילדים היו דתיים ועשרה מתוכם נלקחו מיד לטיפול של תנועת המזרחי האורתודוקסית. האחרים חולקו בין המשפחות האומנות ב-11 ערים. בשלב מסוים נסע יונה מחובר, חבר הנהלה פעיל בארגון הסעד היהודי (The Jewish Relief Organization) לאוסטרליה כדי למצוא משפחות קבע לילדי זבונשין, אבל עקב מלחמת הצוללות שהתנהלה בזמן הקרב על בריטניה נעשתה העברתם של הילדים לא בטוחה והתכנית בוטלה.^{xlii}

הילדים הועברו בדרך כלל בספינה דרך הוק ואן הולנד (Hoek van Holland) להריץ' (Harwich) שבאנגליה. לעתים קרובות קיבלה הגב' וייסמולר את הילדים על-יד הגבול וחצתה אותו אתם באוטובוס. לאחר שהציגו הילדים את תעודותיהם בנקודת הביקורת הסיע האוטובוס את הילדים לנמל ושם עלו על מעבורת לאנגליה. לפעמים נסעו הילדים ברכבת הבין-לאומית שחצתה את גבול גרמניה-הולנד. לאחר חציית הגבול ועם כניסתם של השומרים ההולנדים הראשונים לרכבת פצחו פעמים רבות הילדים בשיר. משהגיעו להריץ' עלה נציג ה-RCM על המעבורת ותלה תווית סביב צווארו של כל ילד וילד ועליה שמו ומספרו. שלטונות ההגירה החתימו את אישור משרד הפנים וקצין הרפואה החתים את התווית. רק אז הורשו הילדים לרדת מן המעבורת וחיפוש נערך במטענם.

פקידי המכס הבריטים היו חשדנים לא פחות מן השומרים הנאצים בגרמניה באשר לאפשרות שהילדים יבריחו סחורות שונות לאיים הבריטיים. נורברט וולהיים (Wollheim), עובד במחלקה להגירת ילדים, סיפר על נער שהביא עמו למשלוח שהוביל וולהיים לאנגליה כינור של סטרדיווריוס וסיכן את הקבוצה כולה. כששאלו פקידי המכס האנגלים מדוע "ילד פליט

מסכן" נושא עמו כלי יקר כל-כך והאם באמת הוא יודע לנגן, פנה וולהיים אל הילד וזה התחיל לנגן. וולהיים הביט נדהם בפקידי המכס שנעמדו פתאום דום עד שסיים הנער לנגן. רק אחר כך גילה וולהיים שהילד ניגן למעשה את השיר האחד והיחיד ברפרטואר שלו, שיר שלימדו אותו הוריו בטרם יצא למסע "למקרה הצורך" – ההמנון הבריטי, "אלוהים, נצור המלך".^{xliii} לאחר שסיימו את החלק הרשמי בתהליך ההגירה נלקחו ילדים שלא היתה להם ערבות ברכבת או באוטובוס למחנה קבלה, בשעה שהילדים שהיו להם ערבים נלקחו לתחנת ויקטוריה בלונדון ופגשו שם את מי שערבו להם. קודם שקיבלו את הילדים למשמורת נדרשו הערבים לחתום על טופס קבלת אחריות לילד. ילדים שהערבים שלהם גרו רחוק מלונדון הוסעו ברכבת אל המקום ושם קיבל את הילדים חבר הוועדה המקומית מאזור המגורים של המשפחה האומנת או הערבים.

יישוב מחדש

בניגוד לנוהל ההולנדי שעל-פיו נשלחו הילדים לגור בקבוצות ובהוסטלים, החליט ה-RCM להעביר את הילדים למשפחות אומנות כדי להקל על קליטתם בחברה הבריטית. הרכבת רשימה של משפחות אומנות פוטנציאליות הפכה לעניין בעל חשיבות עליונה. מיד כשפורסם בציבור שמתוכנן מבצע ההצלה, הציעו את עצמם יהודים ולא-יהודים בתור מארחים. בקשות הושמעו בכנסיות וחברים רבים בקהילות דתיות, בעיקר הכריסטדלפיים (Christadelphians) והקווקרים, הציעו את עצמם כמועמדים. בני המעמד הבינוני הנמוך היו בדרך כלל הנדיבים ביותר כלפי הילדים הפליטים. בקרב ההורים האומנים היו מורות רבות, אלמנות וזוגות שילדיהם כבר בגרו.^{xliiv}

הליך האישור של משפחות אומנות היה סטנדרטי. הוועדות המקומיות ראינו את ההורים האומנים הפוטנציאלים, בדקו את בתי המועמדים, בחנו את תנאי המגורים ואת האפשרות לחינוך יהודי ולשמירה על הדת באזור המגורים. אחת המשפחות היהודיות, שהיתה מועמדת לקבל קרוב משפחה, לא קיבלה אישור משום שלא היה בית שימוש בתוך הבית אלא בחצר. גם מניעיהם של ההורים האומנים נבדקו מחשש שהמשפחה לא תעמוד בנטל הכרוך בטיפול בילד. בהיסטוריה החברתית של אנגליה בין שתי מלחמות העולם שכתבו גרייבס והודג' הם טוענים שחרף השפל הכלכלי היתה בריטניה של שנות השלושים ארץ של שיגינות חולפים – טיולים, נודיזם, המפלצת של לוך נס והנמייה המדברת. הכל קיוו שהססמה "קבלו ילד פליט" לא תצטרף לרשימה של השיגינות החולפים.^{xliv}

עם הקמתו של ארגון ה-RCM ב-1939 התפלגו הנציגים בשאלה אם להיענות להצעות אירוח מאת לא-יהודים. לידי אווה מרדינג סברה שכל הצעת אירוח מבורכת, וזו היתה גם הדעה הרווחת בעיקר בקרב החברים הליברלים ב-RCM. אחרים סברו שלא רצוי לקבל הצעות אירוח מאת לא-יהודים משום שהדבר עלול להביא להתבוללות. לאחר דיון ממושך

התקבלה החלטה להיענות לכל הצעות האירוח, הן של יהודים והן של לא-יהודים שעמדו בדרישות, ובלשונו של אחד מחברי הוועד: "לסרב לכל ההצעות האלה פירושו היה להעליב את מידת האנושיות ולשפוך מים צוננים על טוב לבם של אותם נוצרים שהכירו סוף סוף בתביעות שאין לעמוד בפניהן, שתובעת מהם הילדות כולה ואחת היא מה דתה".^{xlvi} החשש מפני לחץ דתי מצד המשפחות האומנות היה לו על מה לסמוך כפי שהתברר אחר כך, כשכמה ילדים יהודים פליטים שהתגוררו אצל משפחות נוצריות ביקשו להתנצר. עד שנתנו הממונים על הפליטים את דעתם על ממדיה של המגמה הזאת, כבר הגיעה המלחמה לשיאה ובמקרים רבים כבר היה מאוחר מדי לתקן את המצב.

ילדים פליטים דתיים עמדו לפני בעיות מיוחדות שנבעו מעניין שמירת המצוות. כשנשלחו לבתים לא אורתודוקסיים או למשפחות לא-יהודיות הסתגלו כמה מהם לסביבתם מרצונם החופשי, אכלו מזון לא כשר וחיללו את השבת. מקצת הילדים ראו בהסתגלות פתרון לתחושת חוסר הביטחון שחשו בסביבה הזרה והלא מוכרת. ילדים אחרים לא יכלו לקיים מצוות או נאלצו לעבור על מצוות הדת משום שהמשפחה האומנת לא היתה יהודייה או לא קיימה מצוות. ילדה אחת תיארה כיצד נאלצה לצאת מבעד לחלון כדי להשתתף בשיעורי עברית. ילדה אחרת נאלצה לאכול חזיר אצל המשפחה האומנת עד שהקיא. היו הורים אומנים לא-יהודים שהכריחו את הילדים הפליטים הדתיים לעבוד בשבת. התנגשויות כאלה נעשו תכופות יותר לאחר שפרצה המלחמה, כשפנו אלפי ילדים פליטים מן האזורים העירוניים לאזור המידלנדס, שבו לא ראו המשפחות המארחות יהודי מימיהם ולא היה להם מושג כלשהו על הדת היהודית ומצוותיה.^{xlvii}

ה-RCM השתדל להימנע מיצירת מובלעת יהודית בולטת ולא שיכן את כל הילדים הפליטים היהודים בערים שהיתה בהן אוכלוסייה יהודית גדולה כגון לונדון, מנצ'סטר ולידס. הצעות לשכן הילדים הגיעו מכל רחבי בריטניה, לעתים קרובות גם מאזורים שלא היו בהם תושבים יהודים כלל. הפיזור הרחב של הילדים, טען ה-RCM, נעשה על-פי בקשתו של משרד הפנים שטען ש"לטובתם הם" אין לשים את הילדים ביחד.^{xlviii}

התהליך שעל-פיו נבחרו ילדים שלא היו להם ערבים התפתח מתוך כורח, אך זכה לביקורת חריפה מצד הפעילים למען הפליטים. ההורים האומנים באו למחנות הקבלה פעם בשבוע כדי לבחור את ילדיהם מבין הילדים ששהו במחנה באותה העת, ובערב נקראה רשימת הילדים שנבחרו ברמקול. הילדים שנבחרו ניגשו למשרד הראשי וקיבלו שם מידע על מקום היעד ויצאו אליו בדרך כלל למחרת בבוקר. ב"שוק" כפי שנתכנה המקום, נהגה שיטה דומה ל"בחירת חיית מחמד בחנות חיות", הילד הנאה נבחר ואילו הילד הלא יפה נשאר שם שבוע אחר שבוע. היה כאן גם סיכון שלא תהיה התאמה בין הילד למשפחה שבחרה בו משום שלא היה אפשרי כמעט לבחון את אופיו של הילד בריאיון קצר כל-כך. למרבה המזל היה צורך להרחיק 50 ילדים בלבד מן המשפחות האומנות בגין חוסר התאמה. בני נוער התקשו למצוא

להם בתים אומנים משום שהערבים העדיפו ילדים צעירים. במועד מסוים הוצע אפילו שלא להביא עוד לבריטניה ילדים מעל בני למעלה מ-16. היתה דרישה מיוחדת לילדים בהירים; וכך היו האנשים כותבים פחות או יותר: "אני מבקש ילדה קטנה וחמודה בת 6-8, רצוי בעלת עיניים כחולות".^{xlix}

הקבוצה הראשונה, שכללה 196 ילדים, הגיעה לאנגליה מגרמניה ב-2 בדצמבר 1938, לאחר ששני ילדים נשארו מאחור בשל מחלה. מחצית מן הילדים הגיעו מבית יתומים בברלין שנשרף בליל הבדולח. שאר ילדי הקבוצה באו מהמבורג, ובכללם קבוצה גדולה של בנים מבוגרים יותר שלא היו להם ערבים. קבוצת הילדים הראשונה שהגיעה מאירופה כללה בעיקר ילדים שלא היו להם ערבים עקב תהליך ההגירה המהיר, והארגונים למען הפליטים הביאו אותם למחנות נפש שהיו ריקים בחורף כגון דוברקורט (Dovercourt) הולדיי קמפ סמוך להריץ', ופייקספילד (Pakesfield) הולדיי קמפ סמוך ללוסטופט (Lowestoft). המשפחות האומנות הגיעו למחנה כדי לבחור את ילדיהם. השיטה הזאת נהגה בראשית 1939, כשהגיעו שוב ושוב קבוצות ללא ערבים עד שה-RCM לא יכול היה לעמוד עוד בהוצאות הבאתם של ילדים רבים כל-כך.

מחנות הנופש שנועדו לשימוש בחודשי הקיץ בלבד חסרו אמצעי חימום והילדים היו אפוא מתקרבלים בבגדים החמים ביותר במשך כל שעות היום הן בפנים והן בחוץ. הילדים היו מעבירים את זמנם במשחקים, בנגינה בפסנתר, בניקיון או בשיחות. הארגונים למען פליטים הקצו שילינג אחד ליום לאחזקתו של כל ילד ורוב הסכום הוצא על קניית מזון כשר שהיה המזון היחיד במחנות. בתחום המחנה נמצאו תמיד שלושה רופאים פליטים. המשפחות הבריטיות שחיו בסביבה היו נדיבות במיוחד: אחד האנשים נסע מרחק של 100 קילומטרים כדי להביא לילדים ממתקים; אחר, שהיה רופא שיניים, הציע את שירותיו לדרי המחנה חנם אין כסף.ⁱ

מחנה דוברקורט נוהל בידי אנה אסינגר (Essinger), מנהלת בית-ספר ניו הרלינגן (New Herrlingen) בנס קורט, שהועבר מגרמניה לאנגליה ב-1933. היא הביאה עמה למחנה שלוש מורות, מנהל מטבח ועשרה ילדים מבוגרים יותר שתפקידם היה לעבוד עם הילדים הפליטים. ועל-אף העובדה שהציוד כלל עפרונות ונייר בלבד, התחילה אנה אסינגר להעסיק את הילדים וללמד אותם אנגלית. בקשות למתנדבים, ובעיקר למורים לאנגלית, התפרסמו בעיתונים, ולמתנדבים הוצעו מגורים ומזון חנם, דמי תחבורה ללונדון וממנה ודמי כיס על-פי הצורך.ⁱⁱ לילדים בדוברקורט ניתנה רשות לשלוח מכתב אחד ושתי גלויות בשבוע בדואר המחנה.

ילדים כמו ילדים. משעה שהתיישבו במחנה ילדים ממשלוחים שונים, התעוררה ביניהם יריבות. הוויכוחים השגרתיים ביותר התחוללו בין הילדים שמוצאם מערים שונות שניסו

להוכיח ש"העיר שלי טובה משלך". הממונים על המחנה ראו בוויכוחים פורקן יעיל לתסכוליהם ולכן לא עצרו בעדם, כמובן כל זמן שלא חרגו מן הגבולות החברתיים המקובלים. בסוף מרס 1939 נסגר מחנה דוברקורט. הילדים שנותרו, בעיקר בנים מבוגרים יותר, עברו לשני הוסטלים. הבנים הדתיים נשלחו להוסטל בווסטגייט (Westgate), והבנים החילונים נשלחו לברהם האוס (Barham House) בקליידון (Claydon), סמוך לאיפסוויץ' (Ipswich). בסוף 1939 נסגר ההוסטל בווסטגייט משום שכל הבנים הדתיים נקלטו במקומות הכשרה או בבתי. ברהם האוס, שכבר לא היה דרוש כמקום מעבר, הפך מרכז קבוע להכשרה חקלאית בעבור 200 בנים פליטים.ⁱⁱⁱ

ההוסטלים היו שיטה חלופית לשיכון הילדים קודם שנלקחו בידי המשפחות האומנות. הבתים המשותפים האלה, שנועדו למספר גדול של ילדים פליטים, הוקמו בקהילות רבות ונוהלו בידי מתנדבים, חברים בוועדה למען פליטים יהודים או בידי חברים בוועדה המקומית של ה-RCM. ילדים דתיים וחילונים שוכנו בדרך כלל בהוסטלים נפרדים כדי למנוע סכסוכים ומחלוקות. הוסטלים רבים צידו כמעט לגמרי בתרומות: חברת ספנות סיפקה מזרנים, חברה אחרת תרמה שמיכות, והמזון נתרם בידי ארגוני צדקה. סוחרי האיסט אנד בלונדון שלחו מתנות נדיבות במיוחד.

לפעמים יצאו כיתות שלמות או אפילו בתי-ספר שלמים של ילדים יהודים במשלוח הילדים לבריטניה. העברה המונית זו של בתי-ספר התקיימה פעמים רבות במאי-יוני 1939, למשל סניף של בית-הספר היהודי הפרטי (Juedische Privatschule) בברלין, שנוסד בפולקסטון (Folkstone), קנט, ב-1939, ונקרא את'לסטן (Athelstan) על-שם בית-הספר לשעבר שבבניניו השתכן. ההוראה היתה דו-לשונית (גרמנית-אנגלית) ולימדו גם עברית במסגרת לימודי הדת, וקורסים מזורזים ניתנו לילדים שביקשו לעלות לארץ-ישראל. בית-הספר הוסיף להתקיים עד פינוי קנט במאי 1940, כשנעצרו גם רבים מן המורים, שהם עצמם היו פליטים, משום שנחשבו לזרים אויבים. הילדים פונו לוולס והועברו למשפחות והתקבלו לבתי-הספר המקומיים.ⁱⁱⁱⁱ

כל הילדים הפליטים זכו לחינוך יסודי חינוך עד שמלאו להם 14. אחר כך הורשו ללמוד בבתי-ספר תיכוניים בתנאי שעמדו בתנאים והיה מקום פנוי. ילדים מעטים למדו בבתי-ספר פרטיים שהציעו מקומות ספורים לילדים פליטים ללא תמורה כספית. ואולם ארגוני הפליטים ציפו שעד שיהיו בני 16 יקבלו רוב הילדים הכשרה מקצועית כלשהי כדי להכנים לעתיד. בדרך כלל לא עודדו את הילדים, גם לא את בעלי היכולת מביניהם, לבחור במקצוע אינטלקטואלי או במקצוע של הצווארון הלבן, שכן על-פי תפיסתו של ה-RCM "למעטים מהם תהיה ההזדמנות, בארץ הזאת או בכל מקום אחר, להיכנס למעגל המקצועות החופשיים, ועל-אף שהדבר מקשה על אחדים מהם, בעיקר לנוכח כישוריהם האינטלקטואליים של

הילדים היהודים, יהיה זה נבון יותר לנקוט גישה מציאותית באשר לקריירת שלהם בעתיד".^{liv}

ילדים פליטים מבוגרים יותר עמדו לפני בעיות ביורוקרטיות אחרות. הממשלה התירה את כניסתם של ילדים פליטים מבוגרים יותר כדי להעניק להם הכשרה מקצועית כל זמן שהדבר לא יסב נזק לשוק עבודה בבריטניה. ואולם מי יחליט איזו הכשרה להעניק לילדים? הוועדה המתאמת לענייני פליטים טענה שבחירת סוג ההכשרה תישאר בידי ההורים האומנים. התנועה לטיפול בילדים מגרמניה טענה שבנסיבות האלה יהפכו רוב הילדים שבאו מרקע מקצועי ומסחרי באירופה, לפועלים ממעמד הצווארון הכחול. בסופו של דבר נשלחו רוב הילדים לעבוד בחקלאות או בבתי חרושת ורק מעטים קיבלו הכשרה מקצועית של ממש במקצועות של הצווארון הלבן.

סקר הכשרה שבדק קבוצה ממוצעת של ילדים פליטים הראה את הממצאים האלה: מתוך קבוצה של 582 נערים נשלחו 99 לחקלאות, 54 לעבודה בבתי חרושת, 83 להנדסה, 45 לתעשיית המתכת, 24 לפרוונות, 57 לחייטות, 25 לנגרות, 25 לעבודות עור, 27 לעבודות משק בית. השאר למדו להיות שרטטים, צבעים, מדפיסים, מכונאים, אנשי מכרות, סנדלרים, אופטיקאים, עובדי טקסטיל, אמנים, סופרים, רפדים, טכנאי שיניים, שענים, בנאים, תכשיטנים, פקידים, עובדים בתעשיית הכימיות וקצבים. רק אחד הוכשר להיות יורד ים. בסקר של 168 בנות התברר ש-50 בנות עבדו בבתי חרושת, 21 קבלו הכשרה של עוזרות בית, 45 עבדו בתפירה, 25 בספרות, 18 היו עוזרות לגננות כמו סוזי אדלר, 6 למדו חייטות, שתיים הוכשרו כסייעות רופא שיניים ואחת למדה הוראה.^{lv}

נוסף על הילדים שנשלחו לקבל הכשרה חקלאית לאחר שמלאו להם 16 הובאה לבריטניה קבוצה גדולה של ילדים כחלק מתכנית הכשרה חקלאית מאורגנת. התכנית הזאת, מיזמתה של הנדבנית רבקה זיו, תוכננה מלכתחילה בעבור 1,000 צעירים שיובאו לבריטניה כדי לקבל הכשרה חקלאית. הילדים המשתתפים התחילו את הכשרתם בגרמניה ובאוסטריה ועתידים היו להמשיך בבריטניה ובסופו של דבר לעלות לארץ-ישראל. תכנית ההכשרה הזאת התפתחה במקביל ליישום תכנית "הכשרת חו"ל" ה-Auslandshachshara באנגליה. צעירים שהשתתפו בתכנית נשלחו לאחד ממרכזי ההכשרה החקלאית בבריטניה, שמקצתם שימשו במשותף את הוועדה החקלאית היהודית ואת עליית הנוער. מבין חוות ההכשרה המפורסמות היו חוות "דוד אדר" בקנט ששימשה להכשרתם של בני נוער פליטים גרמנים ואוסטרים וחברי החלוץ וחוות "מנור", אחת החוות הראשונות שהוקמו בראשית 1939 ושימשה להכשרת קבוצות לחקלאות וקבוצות מתנועות הנוער הציוניות "הבונים" ו"נצח" שהגיעו מצ'כוסלובקיה.^{lvi}

מכלל 1,350 בני נוער שהגיעו לבריטניה לשם הכשרה חקלאית נשלחו 475 למרכזים האלה, 615 הוכשרו אצל חקלאים פרטיים ו-250, שלא היו כשירים לעבודה חקלאית, נשלחו לשבעה

הוסטלים בלונדון. עם פרוץ המלחמה ומעצרו של זרים אויבים נשתבשו תכניות הוועדה החקלאית וזו הקימה מרכזי הכשרה נוספים כדי לספק תעסוקה זמנית לעצירים ששחררו. 84 מכלל 227 החניכים בחקלאות, בני כל הגילים, ש"פונו" (כלומר, גורשו) מעבר לים בידי ממשלת בריטניה בתור זרים אויבים נשארו בקנדה ובאוסטרליה.

הסתגלות

רוב המחקרים ההיסטוריים הדנים בסוגיית הפליטים בשנות השואה התרכזו במצבם של יהודים ונוצרים לא־ארים בארץ מוצאם, מצב שהיה בסופו של דבר הגורם להגירתם: ההתפתחויות הפוליטיות בארצות שונות שהיו קשורות לתכניות הצלה, יחסה של האוכלוסייה המקומית – יהודית ולא־יהודית – להתפתחויות האלה או התפקיד שמילאו ביצירתם, ולבסוף – מדיניותם של ארגונים שונים למען פליטים ופעילותם. ואולם מעטים חקרו את הסתגלות הפליטים לארץ המקלט או הקדישו מקום כלשהו לפליטים עצמם.^{lvii} יומנה של סוזי אדלר וחיבורים דומים שנכתבו בעת המלחמה ואחריה, בידי מי שהיו בעבר ילדים פליטים, ממלאים את החלל הזה משום שהם מקנים לנו תובנה באשר לחוויותיהם של ילדים פליטים בתקופת העברתם לבתייהם החדשים והסתגלותם אליהם.

מבחינות רבות חוויותיה של סוזי אדלר דומות לחוויותיהם של ילדים פליטים אחרים. רוב הילדים לא ידעו אנגלית בעת הגעתם או ידעו מעט מאוד, אך בתוך פרק זמן קצר, בין שבועיים לחודשיים, הצליחו רובם להבין אנגלית הבנה כלשהי. בתוך שישה חודשים עד שנה מיום הגעתם לאנגליה היתה בדרך כלל השפה שגורה בפיהם. כמה ילדים, שלא היתה להם הזדמנות לדבר גרמנית, שכחו לעתים את שפת אמם. אחרים חשו שמופעל עליהם לחץ חברתי לדבר אנגלית, בעיקר לאחר שפרצה המלחמה. אחרים סירבו לדבר גרמנית משעה ששלטו באנגלית. בעבור ילדים שהשתכנו אצל קרובי משפחה רחוקים, שמקצתם דיברו גרמנית, היה המעבר המידי קל יותר מאשר בעבור מי שדיברו אך ורק אנגלית במשפחה האומנת. במשך הזמן נעשתה האנגלית מדרך הטבע שפת התקשורת העיקרית, אפילו בקרב הילדים הללו וגם בינם לבין עצמם.^{lviii} החלטתה של סוזי אדלר, בראשית 1941, להוסיף ולכתוב את היומן באנגלית ולא בגרמנית, היתה אופיינית למעבר הלשוני הזה. ואף־על־פי־כן שבה בתוך חודשיים לכתוב בגרמנית, דבר המלמד שעדיין חשה נוח יותר בשפה הזאת.

אל המטבח הבריטי הסתגלו הילדים בקלות. אמנם היו ילדים פליטים שצינו שחלק מן המנות, כגון יורקשיר פודינג, דייסה ותה לא טעימים לחכם במיוחד, אבל בעיני רוב הילדים הפליטים היה האוכל האנגלי טעים ולעתים אף דומה למה שהיו רגילים לאכול בבית. ילדים פליטים דתיים ששהו בבתיים שבהם קיימו מצוות אכלו בדרך כלל אוכל זהה לזה שאכלו בבית במרכז אירופה.

הסוגיות החברתיות היו לעתים קרובות קשות יותר מן הסוגיות הטכניות, בעיקר בכל הנוגע לקשרים עם הילדים הבריטים. רוב הילדים הפליטים פגשו לראשונה את חבריהם הבריטים בבית-הספר. בתחילה הפריד ביניהם מחסום לשוני, אך הבעיה הזאת נפתרה במשך הזמן ואז פיתחו ילדים רבים יחסים נעימים, אם כי שטחיים, עם חבריהם הבריטים, יחסים שלעולם לא נעשו עמוקים יותר ולא הפכו לידידות ממש. לפליטים בגיל ההתבגרות היה קשה יותר לקשור קשרי ידידות ולהתקבל בידי בני גילם. לאחר פרוץ המלחמה חשו מקצת הילדים עוינות מצד חבריהם לספסל הלימודים שנהגו להדגיש את זרותו של הילד הפליט ואת מוצאו הגרמני. ילדים אחרים, בעיקר מי שעדיין לא הגיעו לגיל ההתבגרות, פיתחו בסופו של דבר יחסים חברתיים טובים עם חבריהם לכיתה. למרבה הפלא לא התקשו בני הנוער הדתיים בגיל ההתבגרות להסתגל לחיים באנגליה. הם היו רגילים לשוני שהיה קיים בינם ובין שכניהם באירופה ונראה שהתייחסו אל סביבתם החדשה בהבנה. וכך סיכם מי שהיה בעבר ילד פליט דתי את יחסם הכללי של ילדים דתיים רבים ואמר באירוניה, "היחסים שלנו היו נורמליים בנסיבות הקיימות אז. הם היו גויים אנגלים... אנחנו היינו פליטים יהודים מגרמניה!"^{lix}

מקצת הילדים הפליטים, שבאו לא רק מארץ שונה אלא לעתים גם מאקלים תרבותי שהיה רחוק מאוד מזה ששרר בבתי המשפחות האומנות, חשבו שאנגליה היא ארץ מוזרה, אם לא פרימיטיבית. מי שהיה לפניו ילד פליט נזכר בחוויותיו הראשונות מביתו החדש:

1. האנגלים חיים בבתים מוזרים ושברים.
2. הם מעולם לא שמעו על חלונות כפולים.
3. הם נותנים ל-90% מחום האש לעלות בארובה.
4. אין להם טלפונים עם חיוג אוטומטי מחוץ ללונדון.
5. גם גברים מכובדים בני המעמד הבינוני מעשנים סיגריות ולא סיגרים.
6. הם שותים נוזל מוזר שנראה כמו קפה, יש לו טעם של רעל ואומרים עליו שהוא

תה!^{lx}

את המחסום התרבותי שהיה קיים בין ילדים פליטים רבים להוריהם האומנים ניתן להדגים בסיפור שסיפרה אליזבת סינגר על ילדה פליטה יהודייה שהוריה הביולוגיים, שלא יכלו לטפל בה בלונדון, שלחו אותה לתקופת מה למשפחה נוצרית. חרף עוניו שלח לה אביה, שהיה לפניו רופא ידוע, ורדים ביום הולדתה כפי שעשה מדי שנה בגרמניה. בעבור בתו היתה המחווה הזאת מעין הבטחה ועוררה בלבה זיכרונות נוסטלגיים של ימים מאושרים יותר, אבל ההורים האומנים התרגזו וראו במעשה הזה בזבוז חסר טעם, בייחוד מאחר שקיבלו את הילדה בלא התלהבות יתרה שכן הוריה לא יכלו לכאורה לטפל בה כיאות בבית.^{lxi}

ילדים פליטים שהגיעו עם משפחותיהם לבריטניה התמודדו גם עם חששותיהם וקשייהם של הוריהם. בעבור רוב המשפחות היתה מציאת מקום מגורים הבעיה הדחופה ביותר, ומשמצאו

מקום חששו ההורים כל הזמן שהם עלולים לעשות משהו שלא ימצא חן בעיני בעלת הבית והם יתבקשו לעזוב. לפיכך שבו והזהירו את ילדיהם, "תהיו בשקט, בשם אלוהים, תהיו בשקט. היא תגרש אותנו."^{lxiii}

כמו הילדים שהגיעו לבריטניה באמצעות ארגונים היו הילדים האלה מבודדים ונבוכים לנוכח סביבתם החדשה, המזון והשפה. מקצת הילדים זכו ליחס משפיל כאל "קרובים עניים" שיש לעזור להם, לרחם עליהם, אבל שהיו, מעל לכל, מקור בושה לנותן חסותם. אבל קשה כמעט מכל היתה המכה הפסיכולוגית שנחתה על הילדים הללו כשראו את הוריהם, בדרך כלל מבוגרים בעלי ביטחון, והם נבוכים ואינם מסוגלים להתמודד עם המצב, כפי שהתקשו בו הילדים עצמם. עבור הילד הפליט הנבוכ היה ההורה לעתים קרובות מבצר הנורמליות האחרון בעולם זר ומוזר. אבל מראה ההורים הנכפפים לפני שלטונות וסדרים חיצוניים הביא לערעור סמכותם בעיני הילד.

ולא זו בלבד אלא שלעתים קרובות מצאו את עצמם הילדים משמשים בתור הורים להוריהם. רבים מבין הילדים למדו אנגלית מהר יותר מהוריהם, וכך נאלצו לעתים לתרגם בעבורם, לעזור להם למלא טפסים, ללוות אותם לקניות או לפגישות. הגילוי המוקדם של חוסר האונים של ההורה, פגיעותו והאפשרות שהוא מסוגל לטעות היתה מכה קשה לילד הפליט שנאלץ לעתים להתמודד עם העובדה הזאת כשעדיין לא היה מבוגר דיו מבחינה רגשית.

סיכום נתוני ההגירה לפני פרוץ המלחמה

בין 2 בדצמבר 1938 ל-1 בספטמבר 1939 הגיעו לבריטניה 9,354 ילדים פליטים באמצעות התנועה למען ילדים פליטים;^{lxiii} 7,482 מהם היו יהודים. למעלה מ-700 ילדים הגיעו בחסות מועצת החירום הדתית של הרב הראשי.^{lxiv} מקרב הילדים היהודים, שהיוו 79% מסך כל הילדים שהובאו לבריטניה, היו 45% ליברלים, 20% אורתודוקסים ו-14% חילונים גמורים. 431 ילדים הובאו לבריטניה ממרכז אירופה על ידי הוועדה המשותפת למתן עזרה לילדים שפעלה לפני ליל הבדולח, וקבוצות אחדות הגיעו מאוסטריה בקיץ ובסתיו 1938 בחסות יחידים וארגונים פרטיים. מספרם הכולל של ילדים פליטים בלא ליווי בבריטניה הגיע ליותר מ-10,000. עד 1 בספטמבר 1939 נישאו שלושה מן הילדים שהובאו לבריטניה בידי RCM וארבעה נפטרו.

עד סוף 1939 שבו והיגרו 331 ילדים שהגיעו בחסות RCM, 93 עזבו כדי להצטרף אל הוריהם ו-23 הצטרפו אל קרובים אחרים. 107 עזבו עם הוריהם ו-108 עזבו כדי להצטרף אל בן משפחה מרוחק בארץ-ישראל או באוסטרליה. ה-RCM השתמש בסכום הכולל של 4,604 לירות סטרלינג כדי לעזור ל-276 ילדים בהגירתם מעבר לים.

נוסף על הילדים האלה הגיעו למעלה מ-500 ילדים יהודים ממרכז אירופה לבריטניה בחסות עליית הנוער.^{lxv} התכנית נוסדה בגרמניה ב-1932 בידי רחה פרייאר, והורחבה אחר כך

בידי הנרייטה סולד, פעילה ציונית ילידת אמריקה. התכנית הזאת כללה הכשרה חקלאית יצרנית בשילוב עם הנחלת ערכים חינוכיים וציוניים, מתוך כוונה לעלות בסופו של דבר לארץ-ישראל, לכפרי נוער וליישובים חקלאיים.^{lxvi}

לאחר ליל הבדולח נשלחו מאות מועמדים בני 14-16 בידי עליית הנוער לאנגליה. בשעה שמדיניות ה-RCM היתה לקדם את השתלבותם של הילדים הפליטים, עשתה עליית הנוער ככל שביכולתה כדי להשאיר את כל הילדים תחת חסותה. מתוך חשש שהעברתם של הילדים למשפחות אומנות תחשוף אותם להשפעות לא-ציוניות ואף להתבוללות, הקימה עליית הנוער מרכזי הכשרה ברחבי בריטניה והילדים חיו בהם חיי שיתוף, למדו ועבדו. קרוב ל-20 מרכזי הכשרה ומרכזי עליית הנוער הוקמו באיים הבריטיים, ובכללם ויטינגהאם האוס (Whittengehame House), שהיה שייך לפנים ללורד בלפור, חוות גרייט אנגהם (Great Engham) סמוך לקנט, לודו קאסל (Laudough Castle) סמוך לקרדיף (Cardiff), וגריץ' קול (Gwrych Castle) בצפון ולס.^{lxvii}

בשנות המלחמה היו ילדים פליטים שהובאו לבריטניה בחסות ה-RCM וביקשו להתקבל למרכז הכשרה מתוך רצון למצוא חברותא וערכים שהעניקה עליית הנוער, דברים שלא מצאו אצל המשפחות האומנות ובהוסטלים. סוזי אדלר נזכרת ביומנה בחוויות הנוער הציוניות שלה בווינה. כמיהתה למצוא חברותא וערכים מתגשמת כשהיא מוצאת חברים בין חניכי השומר הצעיר בלונדון ובסופו של דבר היא מצטרפת לגרעין שעולה לארץ-ישראל. על-אף העובדה שרוב ילדי ה-RCM שנמשכו לקבוצות ציוניות והצטרפו גם להכשרות לא הגיעו לארץ, הערכים שהקנתה להם עליית הנוער חיזקו את זהותם היהודית ופעלו כמעוז נגד התבוללות והתנצרות שנפוצו כבר באותם ימים.

פרוץ המלחמה והפינוי

עם פרוץ המלחמה נכנסו הילדים הפליטים היהודים לשלב חדש בקליטתם, שלב שנמשך עד אפריל 1940 ונדע בתור "המלחמה המדומה". בשעות הבוקר המוקדמות של 1 בספטמבר 1939 פונו אלפי ילדים פליטים צעירים יחד עם 826,959 ילדי בית-ספר באנגליה ובסקוטלנד, בלא ליווי, לאזורים שנחשבו בטוחים מהפצצה גרמנית. לאחר נסיעה בת שש או שבע שעות הגיעו הילדים למרכזי פינוי ונשלחו לבתים פרטיים. לעתים קרובות צעדו הילדים לפני בעלי הבית שבחנו אותם ולבסוף בחרו. עבור ילדים אנגלים רבים היתה זו חוויה טראומטית שהיתה שיאו של יום מוזר ומאיים. עבור ילדים פליטים רבים היה "השוק" עניין מוכר והזכיר להם את דוברקורט ותחנת ויקטוריה בלונדון. הילדים הפליטים היו עתה רק חלק זעיר מתוך קבוצת ילדים שעמדו לבחירה. עבור ילדים פליטים אחדים היתה זו טראומה נוספת. עבור אחרים היה זה צעד חשוב באינטגרציה שלהם, משום שבפעם הראשונה זכו ליחס זהה לזה שזכו לו חבריהם הבריטיים.^{lxviii}

כדי לשמור על קשר עם הילדים הפליטים הוקמו ועדות מקומיות של ה-RCM באזורים שונים, פינו את רשומות הילדים מלונדון לבית כפרי בהיינדהד (Hindhead) שנקרא אחר כך ה"גרנג" (Grange) (החוה), ותיקים כפולים של כל ילד נשלחו אל הוועדות האזוריות. חרף הניסיונות לשמור על קשר עם אלפי הילדים שפנו מן האזורים העירוניים, היה קשה, אם לא בלתי אפשרי, לפתור את הבעיות שהתעוררו אצל מקצת הילדים הללו בעקבות הפינוי. לאחר שהתרגלו למבטא האנגלי העירוני מצאו את עצמם פתאום הילדים ללא יכולת תקשורת משום שבקושי הצליחו להבין את המבטאים הכפריים של משפחותיהם החדשות. הילדים הפליטים הדתיים עמדו לפני בעיות מיוחדות משום שלא היו כמעט משפחות אורתודוקסיות באזורים ששוכנו בהם. הבעיה הזאת עמדה גם לפני הילדים האורתודוקסים הבריטים, אבל מגבלות השפה של הילדים הפליטים החריפו את הקושי. הילדים הפליטים האורתודוקסים מבית-ספר יהודי שפנו לשפורד (Shefford) זכו למשל בבואם לארוחה שכללה חביתה ובשר חזיר. בשל מגבלות השפה לא יכלו להסביר מדוע בחרו ללכת לישון רעבים במקום לאכול את הארוחה הטעימה שהיתה מונחת על צלחתם.^{lxi}

ילדים פליטים בלא משפחה, שנטו להימשך לאנשים שגילו כלפיהם נדיבות וחום, היו חשופים לפעמים להשפעה מסיונרית של מארחיהם הלא-יהודים. מאחר ששיעורן של המשפחות הלא-יהודיות שאירחו ילדים פליטים שפנו היה גדול, נעשתה הבעיה, שהיתה שולית לפני פרוץ המלחמה, לתופעה רחבה הרבה יותר. היו בעלי בתים שדרשו את התנצרותו של הילד כגמול על הכנסת האורחים.^{lxx} משפחות אחרות דרשו מן הילדים להשתתף בתפילות דתיות כלשהן, בין אם בבית כנסת ובין אם בכנסייה, ומאחר שהיו רעבים ל"תחושת משפחה" בחרו לעתים הילדים הפליטים ללכת לכנסייה עם המשפחה האומנת גם כשהיה בית כנסת בסביבה.

החודשים האלה, לפני תחילת האביב של 1940, היו בעבור רבים מן הילדים הפליטים המבוגרים יותר חודשים של אבטלה. בריטניה, שציפתה לנצח את המלחמה בתוך כמה חודשים, הוסיפה להתיר את שהותם של זרים, ובכללם ילדים פליטים, אך כבר לא מיהרה לספק להם עבודה. למרות קיומן של "ועדות לזרים" שכל הזרים בני למעלה מ-16 נדרשו להירשם בהן, לא נחשבו הילדים הפליטים לסיכון אלא רק לטרחה. השלב הזה נמשך פחות משמונה חודשים והסתיים באחת עם חידוש ההתקפה הצבאית הגרמנית על מערב אירופה באביב 1940.

שלב שני בתקופת מלחמה – מעצר

עם נפילתה של הולנד במאי 1940 התחיל השלב השני בתקופת המלחמה, החשש מפני גיס חמישי, המעצר שבא בעקבותיו והגירוש של מי שנחשבו "זרים אויבים" – ובכללם מקצת הילדים הפליטים בני למעלה מ-16 – כל אלה היו רק סימפטומים למחלה קשה יותר –

המהפך שחל ביחסה של ממשלת בריטניה כלפי פליטים. החשש הזה נבע מחולשה פנימית משתקת בבריטניה שהביא אותם לחשוד במה שנקרא בשפת העם "משרתת מטבח חסרת חשיבות" (A paltry Kitchen maid) שהיא מרגלת. גם פליטים מבוגרים וגם ילדים פליטים נשאו בנטל העוינות באותם ימים. ואף-על-פי שהיו רק חלק קטן מכלל 69,000 הזרים האויבים בבריטניה, היו הילדים הפליטים כפופים לאותן מגבלות חוקיות שהיו כפופים להן המבוגרים.^{lxxi}

הוועדות לזרים שהוקמו לאחר פרוץ המלחמה סיווגו את כל הגרמנים והאוסטרים בבריטניה לשלוש קטגוריות: א (למעצר), ב (פטורים ממעצר אך כפופים להגבלות), ו (פטורים ממעצר ומהגבלות). רוב הפליטים בגיל ההתבגרות נכללו בין 64,000 הזרים בקטגוריה ג והם כונו "זרים אויבים ידידותיים" (Friendly Enemy Aliens), כינוי שיש בו משום סתירה פנימית.^{lxxii} אחרים נכללו בקטגוריה ב ונאלצו להגיש בקשה למשרד הפנים כדי לקבל רישיון עבודה לכל משרה ומשרה.

עם מפלתה של מערב אירופה נקראו להתייצב כל הגברים הגרמנים והאוסטרים בני 16 עד 60, שישבו לאורך החוף הצפוני והמזרחי של בריטניה, לא קשר לקטגוריה שנכללו בה, ונעצרו. בכללם היו בני נוער פליטים, רבים מהם מועמדים למרכזי הכשרה של עליית הנוער באזור קנט.^{lxxiii} מתוך חשש גובר להימצאותו של גיס חמישי נעצרו כל הגברים והנשים שהיו בקטגוריה ב וכל הגברים שהיו בקטגוריה ג. העצורים, ובכללם בני נוער פליטים, נשלחו למחנות בחלקים שונים באנגליה, בעיקר באי מן, מחוז אוטונומי למחצה בממלכה המאוחדת, שניהל מדיניות פנים עצמאית, חוץ מבתקופת מלחמה כשבוטלה חלקית זכותו זו, ובו גם נעצרו זרים אויבים במלחמת העולם הראשונה.^{lxxiv} על-פי המסורת הבריטית הוגלו אלפי עצורים, ובכללם נערים פליטים בקטגוריות ב ו ג לקנדה ולאוסטרליה יחד עם שבויי מלחמה גרמנים. כמה מן הספינות שנשאו עצורים נפגעו בטילים בידי הצי הגרמני, ואחת מהן – ה"ארנדורה סטאר" (Arandora Star) – טובעה ומחצית מנוסעיה טבעו. מספרם הכולל של בני נוער פליטים שהוגלו הן לקנדה והן לאוסטרליה היה כ-400 מכלל 7,350 העצורים שהוגלו.^{lxxv}

באוסטרליה ובקנדה שוכנו העצורים הצעירים במחנות, ואף-על-פי שהיו "זרים אויבים ידידותיים" זכו למידה ניכרת של חופש. באוסטרליה הם יכלו להמשיך ללמוד לקראת בחינות הבגרות חרף מחסור בספרי לימוד, וארגון ויצ"ו הקדיש תשומת לב רבה לנערים חברי עליית הנוער שקיבלו בסופו של דבר תעודות מסע לארץ-ישראל. העצורים הורשו לצאת כאנשים חופשים אם הסכימו להצטרף לפלוגות החלוץ, או השתחררו מן המחנה כדי לבצע עבודות מלחמה חיוניות באוסטרליה.^{lxxvi}

בסוף 1940, בעקבות מסמך חדש שהנפיק משרד הפנים, שוחררו רוב בני הנוער הפליטים בקנדה והורשו לשוב לבריטניה. מי שהתכוונו לעלות לארץ-ישראל נשארו בקנדה עד השגת

התעודות המתאימות. הנייר הלבן הזה התיר לבני נוער פליטים שנעצרו בבריטניה לצאת לחופשי.^{lxxvii}

בקיץ ובסתיו 1940, כשהופצה בריטניה כל לילה בידי מפציצים גרמניים, פונו שיירות של ילדים בריטים למושבות הבריטיות ולארצות-הברית, אבל הילדים הפליטים נעדרו מהן בדרך כלל, תזכורת לא סמויה כל-כך לעובדה שהילדים הפליטים עדיין היו בבחינת "אורחים" בבריטניה שראתה אותם בתור "זרים אויבים ידידותיים" ולא היו רצויים במיוחד בשום מקום אחר. מה שכונה כעבור זמן "שעתה היפה של בריטניה" היה שעתם הגרועה ביותר של הילדים הפליטים.^{lxxviii}

שלב שלישי בתקופת המלחמה – חינוך דתי

השלב השלישי בתקופת המלחמה התחיל בינואר 1941. על-אף שיחסם של הבריטים כלפי זרים החל להתהפך במשך סתיו 1940, משחוקקה הממשלה חוקים נגד זרים בבריטניה, הרי רק ב-1941 התגלה עניין רב יותר בחינוכם הדתי של הילדים הפליטים היהודים. חרף מאמצי האדירים של ועדת החירום של הג'וינט שהיתה אמורה להעניק חינוך דתי לילדים היהודים המפונים, ובכללם הילדים הפליטים, לא קיבלו ילדים יהודים רבים חינוך יהודי בכלל. התפוררותם של המבנה החברתי וחיי המשפחה באזורים כפריים, בעקבות השלב השני של הגיוס לצבא שהתרחש בשנים 1941 ו-1942, הביאה לעבריינות חמורה בקרב הילדים הפליטים שפנו. בעקבות זאת התחילו מועצות לחינוך יהודי לתת את דעתן על הדרכתם הרוחנית וחינוכם הדתי של הפליטים הצעירים יותר, תחומים שהוזנחו מאז הפינוי שהתרחש בתחילת המלחמה.^{lxxix}

התקופה שבין ספטמבר 1939 לאמצע 1942 לא היתה שעתם הטובה ביותר של הגופים שעסקו בילדים הפליטים היהודים בבריטניה הגדולה. ההתרגשות הראשונית הכרוכה בטיפול בילדים כבר דעכה; לאחר הפינוי היו הילדים הפליטים רק חלק זעיר מכלל הילדים שהיו זמנית לפליטים. ה-RCM שהתארגן במהירות לטפל ברווחתם הפיזית של הילדים בתנאים המשתנים לא השכיל לעשות כן בהקשר לרווחתם הנפשית. כשתבע ה-RCM ב-1941 חינוך יהודי לילדים הפליטים כבר אבד הקשר עם מספר לא קטן של ילדים, ובמקרים אחרים כבר היה הניכור הנפשי שלהם עובדה מוגמרת.

ואף-על-פי-כן כבר השלימו הילדים הפליטים עד 1942, בדומה לילדים מפונים אחרים, את תהליך "ההתיישבות" לאחר שעברו ממקום למקום, כבר לא היה להם מחסום לשוני ולעיתים קרובות חשו בנוח אצל המשפחה האומנת או המשפחה שקיבלה אותם עם פינוים. ילדים אחרים, כמו סוזי אדלר, ניצלו את ידיעת השפה החדשה ואת ההתאקלמות התרבותית שלהם כדי לעשות שינויים מהותיים בחייהם - לעזוב את בית-הספר, להחליף מקום עבודה ולהתחיל לשפר את חייהם.

שלב סופי בתקופת המלחמה – האפוטרופוסות

השלב בסופי בתקופת המלחמה התחיל בדצמבר 1943 עם העברת חוק האפוטרופוסות והמהומה הדתית שהתעוררה סביב השמתם של ילדים פליטים יהודים במשפחות לא-יהודיות. הידיעות על הפתרון הסופי כבר הגיעו לבריטניה החל משלהי 1942, וככל שהתקבל מידע רב יותר ב-1943 התברר שרבים, אם לא כל הילדים הפליטים בבריטניה שהוריהם לא הצליחו לצאת מאירופה לפני פרוץ המלחמה, היו עתה יתומים. משרד הפנים ראה אפוא צורך לבדוק מחדש את שאלת האפוטרופוסות החוקית על כל הילדים הפליטים בבריטניה. באותה עת שהו בבריטניה כ-12,400 ילדים פליטים – 10,000 מהם הגיעו באמצעות תנועות הצלה שונות שיצאו להציל את ילדי מרכז אירופה בין השנים 1930-1936, 400 היו יתומי מלחמת האזרחים בספרד, והשאר – ילדים שפונו מאיי התעלה.^{lxxx} 8,500 מכלל הילדים האלה עדיין היו קטינים והיו זקוקים לאפוטרופוס חוקי. ואף-על-פי שה-RCM היה מוכר בידי משרד הפנים כארגון המשמש בתפקיד של loco parentis (במקום הורים), ניתן היה לקבוע אפוטרופוסות מעשית באשר לכל ילד וילד על-ידי הגשת בקשה אישית לבית המשפט העליון. עקב היעדר אפוטרופוסות עמד ה-RCM לפני בעיות שונות כגון בקשת רשות להעביר ילד ממוקם מגורים מסוים לאחר הפינוי, דבר שאסור היה לעשות בזמן המלחמה עקב היותם של הילדים ילידי ארצות אויב.

בדצמבר 1943 נתן משרד הפנים את חסותו להצעת חוק בפרלמנט שהאציל סמכות לאפוטרופוס חוקי בעבור קבוצות ילדים ללא הורים בבריטניה. עם פתיחת הדיון הפרלמנטרי בעניין הצורך להגן על ילדים מפני המרת דתם, שבו יהודי אנגליה ונתנו את דעתם על הבעיה הזאת שנדחקה לקרן זווית על רקע התפתחויות המלחמה. השבועון האנגלי-יהודי ה"ג'ואיש כרוניקל" הקדיש ב-31 בדצמבר 1942 הקדיש כמה מאמרים לדיון ותוארו בהם היחסים הקרובים שהתפתחו תכופות בין הורים אומנים לא-יהודים ובין הילדים היהודים הפליטים. משהניחו שהוריהם הביולוגיים של הילדים מתו, היו הורים אומנים שהודיעו בגלוי שהם מתכוונים לגדל את הילדים שבטיפולם כנוצרים.^{lxxxi}

הוויכוח בחוגים האנגליים-היהודיים באשר לעתידם הדתי של הילדים הפליטים היהודים בבריטניה החרף בחודשים הראשונים של 1944. איגוד הקהילות היהודיות האורתודוקסיות בבריטניה (The Union of Orthodox Hebrew Congregations in Britain) פרסם בינואר חוברת בשם "התנועה המרחיקה ילדים" (The Child Estranging Movement) ובה גינה את ה-RCM על מדיניות ההשמה שנקט, בעיקר בנוגע לילדים הפליטים האורתודוקסים. זה היה רק ביטוי אחד לחוסר התייחסותה של התנועה לענייני דת. עכשיו, כך נאמר, עומדת הקהילה היהודית באנגליה לפני האפשרות של קביעת אפוטרופוס לא-יהודי לכל הילדים

הפליטים היהודים, דתיים ולא-דתיים כאחד, עובדה שתחזק את נחישותן של המשפחות הלא-יהודיות להמיר את דתם של הילדים החיים בצל קורתם.

בתגובה פרסמה לידי אווה רדינג, פעילה למען פליטים, מאמר ב"ג'ואיש כרוניקל" וציינה בו את ניסיונה בהשמת הילדים באמצעות ה-RCM ב-1939. באותו הזמן, כתבה, היו היהודים רק אחוז אחד מן האוכלוסייה הבריטית הכוללת,^{lxxxii} ולפיכך לא ניתן היה למצוא מקום לכל הילדים הפליטים היהודים ללא עזרתה של הקהילה הלא-יהודית. היה הכרח אפוא לשלוח חלק מן הילדים לבתים לא-יהודיים גם אם לא היה הדבר רצוי בעיניהם של הפעילים למען הפליטים האורתודוקסים. ואולם מספר הילדים הפליטים שעדיין היו תלמידי בית-ספר או חיו אצל משפחות אומנות, הצטמצם במידה ניכרת במשך השנים, ובתחילת 1944 היו רק 1,000 ילדים פליטים בני למטה מ-14.^{lxxxiii}

תשובת ה-RCM הגיעה בצורת חוברת מסכמת שיצאה לאור בתחילת 1944 ובה רשימה של הצעדים שנקטו כדי להגן על הילדים היהודים מפני התנצרות. "כשנלקח ילד יהודי לבית נוצרי [...] קבעה התנועה בתור עיקרון והעניין הובן כהלכה בידי המשפחה המארחת, שלא תהיה המרה של הדת. יתר על כן, קשר היה אמור להיווצר בין הילד ובין הרב המקומי הקרוב ביותר, וכשלא ניתן היה לקשור קשר ישיר, הוסדרה הדרכה דתית באמצעות תכתובת".^{lxxxiv} ואולם היה פער גדול בין מה שנקבע להלכה ובין מה שהתבצע למעשה. היו ילדים שציפו מהם שיבקרו בכנסייה עם המשפחה האומנת, והיו מי שאף ציפו מהם שישירו במקהלת הכנסייה. היו משפחות אומנות שאסרו על הילדים להכין את שיעוריהם ביום ראשון ובכך אילצו אותם לכתוב בשבת. ילדים שאומצו בקהילה נוצרית דתית היו לעתים נתונים ללחץ חברתי חזק ביותר להתנצר, והיו מי שלא עמדו בלחץ והסכימו בסופו של דבר לעבור טבילה.^{lxxxv}

באביב 1944 התמנה הלורד גורל, יושב ראש ה-RCM, לאפוטרופוס של כל הילדים הפליטים באנגליה. בה בעת הופקד הרב אפרים לוין, רב בית הכנסת המאוחד בלונדון, על רווחתם הדתית של הילדים היהודים שהיו כפופים לאפוטרופוסות הזאת. הלורד גורל זכר שהיה עליו "להקדיש מחשבה ובדיקה קפדנית" לכל שאלה שהשפיעה על חייו של כל ילד וילד ועל עתידו. הדבר היה נכון בייחוד במקרים שבהם ביקש נער לשאת נוצרייה, מצב שנוצר לעתים קרובות באמצע שנות הארבעים ובסופן. האפוטרופוסות של הלורד גורל התקיימה עד שכל הילדים הפליטים לשעבר הגיעו לגיל בגרות.^{lxxxvi}

הסוגיה של ילדים יהודים שגדלו בבתים של לא-יהודים בתקופת המלחמה לא היתה ייחודית לבריטניה, אך היא היתה חלק בלתי נפרד מן הקשיים הכלליים שהיו מנת חלקם של ארגונים יהודיים שטיפלו בילדים הללו וביקשו "לגאול" אותם מהמשפחות האומנות הלא-יהודיות. בארצות רבות באירופה הסתירו לא-יהודים ילדים יהודים במשפחות, בבתי ילדים ובמנזרים. באנגליה לא החביאו את הילדים הפליטים אלא הם חיו אצל משפחות בגלוי. הילדים היו

צעירים וניתן היה להשפיע עליהם בקלות, והיו ביניהם מי שנמשכו לחום ולטקסיות של המשפחה הנוצרית והם לא התנגדו להצטרף לדת הנוצרית על-ידי טבילה. הוצאתם של הילדים האלה מסביבתם המידית לא הבטיחה בהכרח את חזרתם לדת אבותיהם, משום שהיו ביניהם מי שהאמינו שגם לאחר חזרתם הפיזית לחיק היהדות, נפשותיהם שזה עתה עברו טבילה, שייכות כנסייה.

קריאתם של הארגונים היהודיים האורתודוקסיים בבריטניה להציל את נפשותיהם של הילדים הפליטים נפלה על אוזניים ערלות. מי ששלחו אצבע מאשימה לא בדקו ב-1944 את מספרן של המשפחות היהודיות שהיו מוכנות ומסוגלות לטפל בילדים הפליטים היהודים. לא היתה כל ודאות שיהיו בתים זמינים רבים יותר מב-1939. הקריאה "שלחו אותם להוסטלים" לא היתה עניין פשוט משום שנדרש לכך סיוע כספי של הממשלה שלא לדבר על הזעקה ההומניטרית שהיתה מתעוררת אילו היו מוציאים אלפי ילדים מ"בתים חמים" ומעבירים אותם בכוח ל"מוסדות מנוכרים". גם לא היתה כל ערובה שבשלב המאוחר הזה עוד ניתן יהיה לבטל את השפעתן של חמש השנים הקודמות. מתוך כמיהה להשתייך דבקו עתה הילדים הפליטים הצעירים האלה באורח החיים הבריטי, על-כל-פנים כלפי חוץ. הילדים הפליטים היהודים – חוץ מכמה מקרים חריגים – היו מוזנחים מבחינה רוחנית משום שהיה נוח יותר לתמוך בהם כלכלית מאשר לטפל בהם רוחנית. ה-RCM לא יישם את המדיניות של יצירת קשר בין כל הילדים הפליטים ובין מנהיג דתי והפיקוח בכמה קהילות מקומיות היה רופף. גם יחסם של היהודים האנגלים אל הילדים הפליטים כאל "קרובים עניים" תרם לתחושת הזרות שלהם ובסופו של דבר לדחייה שחשו כלפי הקהילה היהודית, וכפי שאמר מי שהיה בעבר ילד פליט: "אם שכחנו לרגע שאנו פליטים, תמיד היה מי שהזכיר לנו זאת".^{lxxxvii}

מסקנות

ב-1945 כבר לא היו הילדים הפליטים היהודים שעדיין נותרו בבריטניה ילדים, כבר לא היו פליטים, ובמקרים מסוימים גם לא היו יהודים. סוזי אדלר היתה בין הילדים הפליטים בני המזל משום שמצאה משפחה חלופית בקרב חברי תנועת השומר הצעיר בלונדון, והגיעה עמם בסופו של דבר לארץ-ישראל. חוץ מזה קיבלה בשנות העשרה המאוחרות שלה הכשרה מקצועית ויכלה לעזוב את משפחת החסות שלה – שיחסייה עמם לא היו נוחים – ולמצוא לה מקום נעים יותר.

העולם שהיא וילדים פליטים אחרים הניחו מאחוריהם בשנת 1939 נהרס. רבים מהם היו יתומים. ילדים אחרים, שהתאחדו עם הוריהם לאחר פרדה בת שש שנים, נוכחו לדעת שאין להם שפה משותפת עמם. הם שכחו את הגרמנית, והוריהם עדיין לא ידעו אנגלית. רוב ההוסטלים ומרכזי ההכשרה נסגרו בשל היעדר ילדים. מקצת המרכזים הגדולים יותר כגון "ויטינגהאם האוס" נסגר עוד ב-1942, והילדים שנותרו שם הועברו למרכזים קטנים יותר

באזור. הוסטלים רבים הוסיפו לפעול עד סוף שנות הארבעים משום שה־RCM טיפל בבני נוער עד יוני 1948, כשפורק הארגון. לורד גורל הוסיף לשמש אפטרופוס עד 1959, כשכל הילדים הפליטים כבר היו בני למעלה מ־21.^{lxxxviii}

במאזן סופי ברור שבריטניה פתחה את שעריה לילדים פליטים רבים יותר מכל ארץ אחרת. הטיפול ברווחתם הפיזית היה ברוב המקרים משביע רצון, מה שלא ניתן לומר על רווחתם הרגשית והרוחנית. ואולם יש לזכור שעל־אף שלא נכבשה היתה בריטניה ארץ במלחמה, ארץ שפינו בה מיליון וחצי ילדים בגיל בית־ספר, נכים, אמהות צעירות ונשים הרות מבתיהם ביום הראשון למלחמה. בכללם היו ילדים בריטים, יהודים ולא־יהודים כאחד, הם וילדים פליטים שהגיעו לא מכבר, מקצתם ימים ספורים בלבד – ואפילו שעות ספורות – קודם פרצה המלחמה. בנסיבות האלה לא היתה רווחתם הרגשית והרוחנית של 10,000 ילדים פליטים בראש סדר העדיפויות.

מקור בלתי צפוי של חמלה וסובלנות נמצא פרדוקסלית בקרב קבוצה של אישים בעלי השפעה בכנסייה הבריטית, כגון הכומר שהיה אחר כך לארכיבישוף מקנטרברי, ויעץ לפליטה יהודייה צעירה בעלת נטיות מוזיקליות שלא לבוא לתפילות בכנסייה כדי להקשיב למקהלה. הוא לא רצה שתושפע מן הנצרות, אמר לה, ולא רצה שמעשיה יתפרשו שלא כהלכה בידי בני הקהילה. כומר אחר הזמין ילד פליט אורתודוקסי למחנה נופש לסוף שבוע והכין לו ארוחה כשרה והגיש אותה על צלחות חדשות לצד שני נרות שבת, שתי לחמניות ובקבוק יין חתום כדי שיוכל לקדש עליו את השבת.^{lxxxix}

בספר המידות של אריסטו נאמר: "השלמות אפוא משני מינים, השכלית והמוסרית. אמנם השכלית מקורה וגידולה רובם מן הלימוד, ולפיכך צריכה היא לניסיון ולזמן, ואולם המוסרית נרכשת מתוך הרגל."^{xc} המעלות המוסריות שהנחו את אנשי הדת האלה ואחרים, יהודים ולא־יהודים כאחד במעשיהם כלפי הילדים הפליטים, גישרו על המרחק הפסיכולוגי שבין שני העולמות שחיו בהם הילדים. אבל לא תמיד גילו מי שטיפלו בילדים המפוחדים והפגיעים חמלה כלפיהם. המעלה המוסרית של אלה שטיפלו בהם בחמלה היא שהבחינה בינם ובין ההמון נטול הצורה שלגביו היו הילדים הפליטים שהובאו לבריטניה עניין מסקרן במקרה הטוב ומטרד במקרה הרע.

לאו בק סיפר פעם שזמן קצר לפני פרוץ המלחמה ראה כרזה באוטובוס באנגליה ועליה כתובות מילות המזמור "אלוהים הוא מבטחי" (God is a refuge). יום אחד הוסיף אלמוני את האות e לאמור "אלוהים הוא פליט" (God is a refugee). זה היה מסימני התקופה. מיום אחד למשנהו הפכו ילדים, הורים, מורים, תלמידים, וקהילות שלמות לפליטים. להיות פליט בבריטניה ובכל מקום אחר היה מכשול ולא סמל למעמד, כפי שהיה בזמן המהפכה הצרפתית. תהליך ההסתגלות של ילדים פליטים היה לעתים קרובות ארוך וקשה, ושנים

רבות לאחר שיצאו ממרכז אירופה היו ילדים פליטים יהודים שעדיין לא היתה להם תחושה אמיתית של השתייכות או של "בית".

סוזי אדלר היתה אחת מאותם ילדים פליטים בני מזל שמצאו בסופו של דבר מסגרת משפחתית חלופית, קבוצה מגובשת של חברים שביקשו לבוא למולדת היהודית ולהקים שם את ביתם. מתוך שאיפה להפוך את התקווה הזאת למציאות ייסדה עם חבריה את קיבוץ יסעור, וכך סגרה מעגל של רדיפת יהודים, היעדר בית וחיי פליט שהתחילו למעלה מעשור קודם לכן. אומץ הלב הזה לא התגלה רק עם עלייתה לארץ. היומן שניהלה במלחמה מספר סיפור של פליטה מתבגרת, בעלת כוחות נפש נדירים שאפשרו לה לתפקד ולשגשג חרף הפחדים לביטחונם של הוריה באירופה הכבושה. ואולם לנוכח הרישומים הלא סדירים של היומן אנו יכולים תמיד לתהות בעניין הרישומים שלא מצאו את מקומם בסיפור ולעולם לא נדע אם הם מספרים סיפור שונה.

מקור: תידור באומל, יהודית (עורכת), **האהבת והאהובה. יומנה של סוזי אדלר, ילדת "הקינדר-טרנספורט"**, יד ושם, ירושלים תשס"ד, עמ' 33-78.

הערות

ⁱ Quoted in Karen Gershon, *We Came as Children*, London, 1966, p. 150

ⁱⁱ See Esther Judith Baumel, *The Jewish Refugee Children in Great Britain, 1938-1945*, M.A. Thesis, Department of Jewish History, Bar-Ilan University, 1981; Mark Wischnitzer, *To Dwell in Safety*, Philadelphia, 1948, p. 200; Elsa Castendyck, "Refugee Children in Europe", *Social Service Review*, Chicago, Dec. 1939, p. 596; Judith Tydor Baumel, *Unfulfilled Promise: Rescue and Resettlement of Jewish Refugee Children in the United States 1934-1945*, Juneau, 1990.

ⁱⁱⁱ דן מיכמן, הפליטים היהודים מגרמניה בהולנד בשנים 1933-1940, עבודת דוקטורט, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1978, עמ' 248, 529, מס' 475; Castendyck "Refugee Children", p. 593-596; Arieh Tartakower and Kurt R. Grossman, *The Jewish Refugee*, New York 1944, p. 485.

^{iv} Eugene M. Kulischer, *The Displacement of Population in Europe*, Montreal, 1943, p. 40; Esra Bennatan, "Die demographische und wirtschaftliche struktur der Juden", in Werner E. Mosse (Hrsg.), *Entscheidungsjar 1932*, Tuebingen 1966, p.94; Erich Rosenthal, "Trends of the Jewish Population in Germany 1870-1939", *Jewish Social Studies* 6 (1944), p. 272.

^v Eric Rosenthal, "Trends of the Jewish Population in Germany 1870-1939", *Jewish Social Studies* 6 (1944), p. 272; Tartakower and Grossman, p. 352.

^{vi} יוסף וולק, **חינוכו של הילד היהודי בגרמניה: החוק וביצועו**, ירושלים, 1975, עמ' 44, 55.

- Bunce Court School** (pamphlet, n.p., n.d.) pp. 1, 14-16; Norman Bentwich, **The Refugees from Germany 1933-1935**, London, 1936, p. 122. ^{vii}
- יוסף וולק, **חינוכו...** עמ' 44, 55. ^{viii}
- Movement for the Care of Children from Germany, Ltd., First Annual Report**, London, n.d. ^{ix}
(1940?), (henceforth cited: **Movement**), p. 3.
- לורד סמואל – מאוחר יותר לורד הרברט סמואל, פעיל זמן רב למען מטרת יהודיות בבריטניה, שירת כנציב העליון הראשון בארץ-ישראל לאחר שהוענק לבריטניה המנדט על ארץ-ישראל על ידי חבר העמים ^x
- Alan Joshua Sherman, **Island Refuge: Britain and Refugees from the Third Reich**, London, ^{xi}
1973, p. 171. Viscount Herbert Samuel, **Memoirs**, London, 1945, p. 255.
- See Cabinet Conclusions 55 (38) Nov. 16, 1938 CAB 23/96 ^{xii}
- ראו את מאמרי "תכנית האימוץ של ילדים מגרמניה 1938", **דפים לחקר תקופת השואה** 3, אוניברסיטת חיפה/בית לוחמי הגיטאות, 1985, עמ' 212-229 ^{xiii}
- 342 HC Deb. 1975-6 (Dec. 14, 1938) ^{xiv}
- John Presland, **A Great Adventure**, London 1944, pp. 1-2. ^{xv}
- Norman Bentwich, **They Found Refuge**, London 1956, p. 68; **The Jewish Chronicle**, Dec. 2, ^{xvi}
1938, p. 20.
- נאומו של בן גוריון בישיבה של מרכז מפא"י, 7 בדצמבר, 1938 (ארכיון תנועת העבודה, תיק 38/23. ^{xvii}
- The Jewish Chronicle**, April 14, 1939, p. 17. ^{xviii}
- Whittaker's Almanach**, London, 1940, p. 231. ^{xix}
נאמד כי בשנות ה-30 ה-15% של הבריטים היו עניים או כמעט עניים. ל-17% לא היו חסכוניות. אצל רוב המשפחות ממעמד הפועלים קניית בגדים או נעליים היתה כרוכה בקבלת אשראי או הלוואה. Charles Loch Mowat, **Britain Between the Wars 1918-1940**, London, 1955, p. 499.
- Presland, p. 16 ^{xx}
- The Jewish Chronicle**, February 17, 1939, p. 22. ^{xxi}
- מבוסס על החוק לאימוץ ילדים 1926 (אנגליה ווילס) וחוק אימוץ ילדים (סקוטלנד, 1930) בשניהם: חלק 2, ^{xxii}
סעיף 5: "An adoption order shall not be made... in respect of any infant who is not a British subject and so resident. [לא יינתן צו אימוץ... בהתייחסות לכל תינוק שאינו אזרח ובריטי ולכן אינו תושב]
- ראיון של יהודית באומל עם ליליאן קליין, אמה האומנת של רות הוטמן, תל אביב, ינואר 1980. ^{xxiii}
- Gertruida Wijsmuller-Meijer, Wiener Library Series, 02/626. מצוטט גם אצל דן מיכמן, הפליטים... ^{xxiv}
עמ' 248. התאריכים של הזיכרונות השונים מבלבלים מאוד בנקודה זו. בנטוויץ' בספרו **My 77 Years**, London 1962, p. 158 and **Wanderers Between Two Worlds**, London, 1941, p. 283
- יומיים משובו לאנגליה, מיד לאחר הודעת משרד הפנים ב-21 בנובמבר 1938, הוא טס להולנד להיפגש עם חברי הוועדה ההולנדית לענייני פליטים. Movement, p.4 מאמת את התאריכים האלה אך ממשיך ואומר כי בנטוויץ' שב לאנגליה ב-26 בנובמבר. באשר לגברת וייסמולר, היא זוכרת שנפגשה עם בנטוויץ', פרופ' כהן, גברת ואן טין ובנקאים הולנדים חשובים ב-2 בדצמבר, 1938 (Wiener Library Series 02/626). לאור העובדה שהקבוצה הראשונה מגרמניה כבר התכוננה לחצות את הגבול בליל ה-1 בדצמבר, 1938 ומשום שהיו

- חיילים להכין סידורים אסטרטגיים עבור הקבוצה כמה ימים מראש, כמעט בלתי אפשרי להניח כי בנטוויץ' נסע רק פעם אחת להולנד בסביבות ה-2 בדצמבר, 1938.
- The Jewish Chronicle**, Nov. 25, 1938, p. 36. ^{xxv}
- The Jewish Chronicle**, Dec 16, 1938, p. 28. ^{xxvi}
- The Jewish Chronicle**, August 11, 1939, p. 21. ^{xxvii}
- Presland, p. 2. ^{xxviii}
- Bentwich, **They Found Refuge**, p. 81. ^{xxix}
- Bulletin of the Coordinating Committee for Refugees**, April 1939, London, 1939, p. 7. ^{xxx}
- List of Provincial Committees, The Munk Collection P/15/9, Yad Vashem Archives ^{xxxi}
- ^{xxxii} ראיון עם הנרי פלס 35 (27), המדור לתיעוד בעל פה, המכון ליהדות בת זמננו באוניברסיטה העברית, ירושלים (מכאן ואילך: COD).
- ^{xxxiii} ראיון המחברת עם מר בועז ורשנר, רמת גן, דצמבר 1979.
- The Jewish Chronicle**, December 23, 1938, p. 3. ^{xxxiv}
- The Jewish Chronicle**, Nov. 11, 1938, p. 33; December 9, 1938, p. 47; December 23, 1938, p. 55; ^{xxxv}
June 16, 1939, p. 28.
- Austin Steven, **The Dispossessed**, London, 1975, p. 150/ ^{xxxvi}
- ^{xxxvii} ראיון עם קייט רוזנהיים, מנהלת המחלקה להגירת ילדים (27) 63 (COD); ראיון עם אדולפין ברנסטיין, נשיאת המועצה של הנשים היהודיות בהולנד (27) 18 (COD).
- Herta Souhami (COD) 50 (27). ^{xxxviii}
- Leonard Baker, **Days of Sorrow and Pain: Leo Baeck and the Berlin Jews**, New York, ^{xxxix}
1978, p. 246.
- Karen Gershon, **We Came as Children**, London, 1966, pp. 19-27. ^{xl}
- ^{xli} ראיון המחברת עם בועז ורשנר, רמת גן, דצמבר 1979.
- Jonah Machover, **Towards Rescue: the Story of Australian Jewry's Stand for the Jewish Cause 1940-1948**, Jerusalem 1972, pp. 7-8. ^{xlii}
- ^{xliii} ראיון המחברת עם נורברט וולהיים, ניו יורק, אפריל 1981.
- ^{xliv} ראיון המחברת עם א. ומ. הול, תל אביב, אפריל 1981.
- Robert Grave and Alan Hodge, **The Long Weekend: A Social History of Great Britain 1918-1939**, New York 1940, pp. 265-304. ^{xlv}
- Presland, p. 8. ^{xlvi}
- Letter A. Horovitz esq. To Rabbi Munk, n.d. P/15/9, the Munk Collection, Yad Vashem Archives. ^{xlvii}
- ^{xlviii} ראיון המחברת עם הכומר ו.ו. סימפסון, ירושלים, יוני 1980
- ^{xlix} ראיון המחברת עם אווה מיכאליס, ירושלים, פברואר 1980; Movement, p. 13.
- ^l **The Jewish Chronicle**, December 9, 1938, p. 17.
- ^{li} **Bunce Court School 1933-1943**, n.p., n.d. (1944?), p. 2; עדות של חנה ברגס, שהיתה מורה בבית הספר בנס קורט, הארכיון של יד ושם E/188.

- Movement**, p.9. ^{lii}
- חליפת מכתבים פרטית בין ד"ר ליאונור גולדשמידט וד"ר יוסף וולק, 20 בינואר 1967. ד"ר גולדשמידט ובעלה הקימו במשותף את סניף בית הספר בקנט. ^{liii}
- Presland, p. 12. ^{liv}
- Movement**, p. 18. ^{lv}
- Circular of the Histadrut of Hechalutz in London, Iyar 1939, S7/782, the Central Zionist Archives, Jerusalem. Testimony of S, Adler-Rudel 17 (27) (COD); **Fuenfter Brief an die Alten Gross-Breesener**, Gross Breesen, Juli 1939, p.1. Found in the Archives of the Leo Baeck Institute, New York, AR A. 1068/3686. ^{lvi}
- מבין ההיסטוריונים הנודעים שעסקו בסוגיות הפליטים היו הנרי פיינגולד, דוד ויימן, סול פרידמן, מיכאל מרוס, חיים גניזי, א.ג.שרמן, ברנרד וסרשטיין, ריצ'רד ברייטמן. חלקם מציינים את מוקד מחקרם בשמות הספרים שכתבו. אך מעטים כתבו יותר מאשר שורות ספורות על התכניות להצלת הילדים הפליטים. מחקריי הם המחקרים ההיסטוריים היחידים שבוחנים לעומק את התכניות להצלת הילדים הפליטים, לא רק מתוך היבט ההצלה אלא גם מתוך ההיבט של יישוב מחדש. ראו הערה מס' 2 לעיל. ^{lvii}
- Refugees, we are at war with Germany, speak broken English instead of Fluent German". Karen Gershon, **We Came as Children**, pp. 86-87. השלטים בחוצות בריטניה היו: ^{lviii}
- ילדים הפליטים מקורו במחקר שערכתי שהתייחס לכמה מאות ילדים פליטים שהגיעו לארצות הברית ולבריטניה הגדולה בתקופת השואה, ראו: Baumel, **The Jewish Refugees in Great Britain**, Baumel, ^{lix}
- Unfulfilled Promise.**
- Questionnaire, M. Goldfaden, cited in **Unfulfilled Promise**, p. 106. ^{lix}
- חליפת מכתבים בין המחברת לבין מ.שפר, מאי 1980. ^{lx}
- Elisabeth Singer, **Children of the Apocalypse**, London 1967, p. 49. ^{lxi}
- The Association of Jewish Refugees in Great Britain, **Britain's New Citizens: The Story of the Refugees from Germany and Austria, London 1951**, p. 62. ^{lxii}
- Movement**, p. 17. ^{lxiii}
- ראיון המחברת עם אריה הנדלר, תל אביב, יוני 1980. ^{lxiv}
- Movement**, p. 18. ^{lxv}
- Peretz Leshem, **Strasse zur Rettung 1933-1939; aus Deutschland vertrieben - Bereitset sich Juedische jugend auf Palaestina vor**, Tel Aviv, 1973, pp. 18-24. ^{lxvi}
- Report of the Board of Guardians of Whittingehame House, October 10, 1939, S 75/1173, The Central Zionist Archives ^{lxvii}
- Chaim Bermant, **Coming Home**, London 1976, p. 60. ^{lxviii}
- Judith Gruenfeld, **Shefford: The Story of a Jewish School Community in Evacuation 1939-1945**, Essex 1980, p. 29. ^{lxix}
- Bernard Steinberg, "Jewish Education in Great Britain During World War II", **Jewish Social Studies** 29 (1967), p. 53. ^{lxx}

- Sub Committee Report of April 1, 1939, H.O. Papers 144/21262 (700470/2), Public Record Office, ^{lxxi}
London.
351 HC Deb. 364 (Sept. 4, 1939) ^{lxxii}
Bernard Wasserstein, **Britain and the Jews of Europe 1939-1945**, London 1979, p. 87. ^{lxxiii}
Peter Gillman and Leni Gillman, **Collar the Lot**, London, 1980, p. 13. ^{lxxiv}
Presland, p. 13. ^{lxxv}
Gillman, pp. 239-240. ^{lxxvi}
Gillman, p. 269. ^{lxxvii}
Baumel, **Unfulfilled Promise**. ^{lxxviii}
Chaim Bermant, **Troubled Eden**, London 1969, p. 128; **Contemporary Jewish Record**, 4:2 ^{lxxix}
(April 1941), p. 182.
396 Lords Deb. 1976 (Feb. 6, 1944) ^{lxxx}
The Jewish Chronicle, Dec. 31, 1943, p. 3. ^{lxxxi}
The Jewish למעשה היו היהודים 0.04% של האוכלוסייה הבריטית הכוללת ב-1939. ראו מספרים ב: ^{lxxxii}
Yearbook, New York 1945, figures from 1940 yearbook, pp. 262-267.
The Jewish Chronicle, January 14, 1944, p. 12. ^{lxxxiii}
John Presland, **A Great Adventure**, London 1944. החוברת היתה: ^{lxxxiv}
רשימות אמצעי בטיחות
בעמודים 8-9.
ראו לדוגמה, Charlotte Singer, **My First Year in England**, כתב יד שלא יצא לאור ברשותה של ^{lxxxv}
המחברת. ראו גם תיעוד: Yad Vashem, The Munk Archives, folder P/15/2
They Found Refuge, p. 70. ^{lxxxvi}
Gershon, p. 155 ^{lxxxvii}
They Found Refuge, p. 50. ^{lxxxviii}
ראיון המחברת עם ס. מרקוביץ, תל אביב, ינואר 1980 ועם י. טלמון, כפר סבא, אוגוסט 1980 ^{lxxxix}
המידות לאריסטו, ספרים א'-ב', תרגום ח"י רות, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מגנס, האוניברסיטה העברית, ^{xc}
ירושלים, תשכ"ב